

บทที่ 2

ทฤษฎีและวรรณกรรมปริทัศน์

กรอบความคิดในการสังเคราะห์งานวิจัยโดยประชาชน ในการจัดการปัญหาเศรษฐกิจชุมชน ครอบคลุมเนื้อหาในสามส่วนคือ

ส่วนที่หนึ่ง เป็นส่วนที่กล่าวถึงวิธีวิทยาในการวิจัย ประกอบด้วย ญาณวิทยาในการวิจัย แนวคิดเรื่องการวิจัยโดยประชาชนและแนวคิดเรื่องสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพ

ส่วนที่สอง เป็นส่วนที่กล่าวถึงที่มาของความรู้ของประชาชน ประกอบด้วย แนวคิดเรื่องการเรียนรู้จากประสบการณ์ และแนวคิดเรื่อง การจัดการความรู้ของชุมชน

ส่วนที่สาม เป็นส่วนที่กล่าวถึง เศรษฐกิจชุมชน

ส่วนที่หนึ่ง

ญาณวิทยาในการวิจัย แนวคิดเรื่องการวิจัยโดยประชาชนและแนวคิดเรื่องการสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพ

1. ญาณวิทยาในการวิจัย

ญาณวิทยา (epistemology) เป็นปรัชญาสาขาหนึ่งในการแสวงหาความรู้ความจริง หรือกล่าวในอีกประการหนึ่ง ญาณวิทยาเป็นทฤษฎีของความรู้ (theory of knowledge) หรือระบบในการแสวงหาความรู้ ความจริงของมนุษย์ซึ่งเกี่ยวข้องกันระหว่าง “ผู้ศึกษากับสิ่งที่ถูกศึกษา” (The Researcher and the Researched) หรือบางทีอาจเรียกว่า “ผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้” (The Knower and The Known) ญาณวิทยาจึงเป็นปรัชญาที่มุ่งตอบปัญหาของความรู้มนุษย์ว่า มนุษย์เรามีความรู้ได้อย่างไร ความรู้ที่มนุษย์รู้นั้น เราแน่ใจได้อย่างไรว่าสิ่งที่รู้ถูกต้อง ไม่ผิดพลาด เป็นต้น

แนวคิดหรือทฤษฎีที่เป็นบ่อเกิดของความรู้ทางญาณวิทยามีหลายทฤษฎี ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นผลผลิตและพัฒนาการด้านแนวคิดหรือกระบวนทัศน์ (paradigm) อันเป็นรากฐาน

ปรัชญาที่มีต่อการมองสรรพสิ่งหรือเป็น “ชุดของความเชื่อพื้นฐานที่นำไปสู่การกระทำ” (Guba, 1990, p.17) ¹ ในการผลิตองค์ความรู้ในอดีต สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ยุคสมัยคือ (สมศักดิ์ อมรสิริพงศ์, 2551, น. 27-37) 1. ยุคก่อนปฏิฐานนิยม (Pre-Positivism) 2. ยุคปฏิฐานนิยม (Positivism) และ 3. ยุคหลังปฏิฐานนิยม (Post-Positivism)

1. ยุคก่อนปฏิฐานนิยม (Pre-Positivism) หรือยุคก่อนสมัยใหม่ (Pre-Modernist Era) เป็นยุคเก่าแก่ที่มีอายุยาวนานกว่า 2,000 ปี ในยุคที่ศาสนจักรเฟื่องฟู ความรู้ความจริงถูกกำหนดขึ้นโดยศาสนจักร ในลักษณะความเชื่อที่ถูกผูกขาดและจะขัดแย้งมิได้ แต่ในยุคนี้ก็มีเมธีผู้รู้คนสำคัญหลายคนที่ทำทลายความรู้ ความจริงที่ถูกกำหนดโดยศาสนจักร เมธีคนสำคัญคือ Aristotle ซึ่งเป็นผู้เสนอกฎแห่งการใช้ตรรกะที่สำคัญ 2 ประการในการแสวงหาความจริง คือ “กฎแห่งความตรงกันข้าม” (law of contradiction) กล่าวคือ ไม่มีสิ่งใดที่จะ “จริง” และ “เท็จ” ได้ในเวลาเดียวกัน และอีกกฎหนึ่งคือ “กฎแห่งการขจัดความเป็นกลาง”(law of excluded middle) กล่าวคือ ทุกสิ่งจะต้อง “จริง” หรือ “เท็จ” อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น จะไม่เป็นทั้ง “จริง” และ “เท็จ” ในเวลาเดียวกัน กล่าวคือ ความเป็นจริงที่อยู่ตรงกลางระหว่าง “จริง” และ “เท็จ” เป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้

นอกจาก Aristotle ยังมีนักคิดคนสำคัญอื่นๆอีกเช่น Isaac Newton, Copernicus, Galileo, Descartes ซึ่งแนวคิดของนักคิดเหล่านี้ได้ทำลายแนวคิดแห่งศาสนจักรในสมัยนั้น ที่มีอิทธิพลครอบงำความรู้ความจริงให้กับประชาชน ซึ่งเชื่อในเรื่องของพระเจ้า โดยเชื่อว่ามีความจริงที่อยู่นอกเหนือประสาทสัมผัส

2. ยุคปฏิฐานนิยม (Positivist Era หรือยุคสมัยใหม่ (Modernist Era) เป็นยุคแสงสว่างแห่งการรู้แจ้ง (the enlightenment) กระบวนทัศน์ในยุคนี้มุ่งแสวงหาความจริงโดยใช้กระบวนการเชิงสาเหตุและผลลัพธ์ ประกอบกับหลักฐานเชิงประจักษ์ (empirical evidence) ที่ได้จากการสังเกตหรือการทดลอง ใช้หลักวิทยาศาสตร์และใช้กระบวนการทางวิทยาศาสตร์เพื่อแสวงหาความจริงผ่านอายตนะทั้ง 5 ในยุคนี้เชื่อว่าไม่มีความจริงที่อยู่นอกเหนือประสาทสัมผัส

¹ Guba (1990, p. 18) เห็นว่า กระบวนทัศน์จะเป็นตัวกำหนดเกี่ยวกับความเป็นจริงของสิ่งที่ศึกษาใน 3 ลักษณะได้แก่ 1. ธรรมชาติของสิ่งที่ถูกศึกษา (ontology) อะไรคือธรรมชาติของสิ่งที่ถูกศึกษา 2. ญาณวิทยา (epistemology) อะไรคือความสัมพันธ์ระหว่างผู้ศึกษากับผู้ถูกศึกษา และ 3. วิธีวิทยา (methodology) ผู้ศึกษาจะมีวิธีการค้นหาหรือค้นพบความจริงที่ศึกษานั้นได้อย่างไร

ความจริงเป็นโลกภายนอก วัดได้และเป็นอัตวิสัย (objective) การศึกษาหรือการค้นหาคำความจริงจะต้องกระทำโดยปราศจากความรู้สึก การให้คุณค่า และอคติใดๆ กระบวนทัศน์ปฏิฐานนิยมเป็นรากฐานหรือแนวทางการแสวงหาคำความจริงเชิงปริมาณ หรือการศึกษาวิจัยเชิงปริมาณ

ปฏิฐานนิยมมีทัศนะว่าการทำความเข้าใจการกระทำของมนุษย์ควรตั้งอยู่บนพื้นฐานของวิธีการวิทยาศาสตร์ ทฤษฎีหนึ่งทฤษฎีใดจะถือว่ามีความถูกต้อง เป็นจริง ก็ต่อเมื่อมีการพิสูจน์อย่างชัดเจนว่า ทฤษฎีนั้นสามารถอธิบายผลลัพธ์ได้ตรงกับสิ่งที่เกิดขึ้นจริง ปฏิฐานนิยมจึงเคร่งครัดต่อการออกแบบทดสอบข้อมูลในเชิงทดลองและสถิติ การพยากรณ์และพยายามควบคุมตัวแปรที่เกี่ยวข้อง พื้นฐานทางภวนิยม (ontology) คือการมองความจริงในเชิงบริสุทธิ์ ความรู้ความจริงเป็นสิ่งที่อยู่แล้วตามธรรมชาติ มีอยู่ตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติไม่อาจเปลี่ยนแปลงได้ ความเป็นจริงสามารถจับต้องได้ มนุษย์มีหน้าที่ในการค้นหาคำความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาตินั้น ดังนั้นความจริงของปฏิฐานนิยมจึงเป็นความจริงเชิงวัตถุวิสัยหรือเป็นปรนัย (objectivity) กระบวนทัศน์ปฏิฐานนิยมไม่ได้นำมาใช้ในการหาความจริงทางด้านวิทยาศาสตร์เท่านั้น แต่สังคมศาสตร์ก็นำกระบวนทัศน์นี้มาประยุกต์ใช้ด้วยเช่นกัน

3. ยุคหลังปฏิฐานนิยม (Post-Positivist Era) หรือยุคหลังสมัยใหม่ (Post-Modernist Era) เกิดขึ้นในราวทศวรรษที่ 1950-1960 จากการที่ Thomas Kuhn ได้นำเสนอในทัศนะเรื่อง “กระบวนทัศน์” เป็นครั้งแรกในหนังสือ “the structure of scientific revolutions” ในปี ค.ศ.1962 เป็นการนำเสนอแนวคิดที่ถือว่าการปฏิวัติในวิทยาศาสตร์แขนงต่างๆ (ชาย โพธิ์สิตา, 2550, น. 65) และเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนกระบวนทัศน์ (paradigm shift) ที่ถูกครอบงำโดยวิทยาศาสตร์เป็นหลัก ในยุคนี้ เกิดกระบวนทัศน์ที่ใช้ในการค้นหาคำความจริงแตกต่างไปจากกระบวนทัศน์ปฏิฐานนิยม และท้าทายกระบวนทัศน์ปฏิฐานนิยม ในยุคหลังปฏิฐานนิยมเชื่อว่า ความรู้ความจริงมิได้มีอยู่เพียงชุดเดียว แต่มีอยู่อย่างหลากหลาย ไม่เชื่อในสัจธรรมหรือความจริงอันสูงสุด แต่ความรู้ความจริงขึ้นอยู่กับตัวผู้ศึกษา สถานการณ์และการตีความ กระบวนทัศน์หลังปฏิฐานนิยมเป็นรากฐานหรือแนวทางของการแสวงหาคำความจริงเชิงคุณภาพ หรือการวิจัยเชิงคุณภาพ ที่ประกอบไปด้วยแนวคิดของหลายสำนักเป็นพื้นฐานทางญาณวิทยา อาทิ แนวคิดการกำหนดสร้าง (constructivism) แนวคิดธรรมชาตินิยม (naturalism) แนวคิดปรากฏการณ์นิยม (phenomenology) ฯลฯ

กระบวนทัศน์ยุคปฏิฐานนิยมและยุคหลังปฏิฐานนิยมมีความสำคัญและมีบทบาทอย่างมากในการอธิบายเกี่ยวกับญาณวิทยาในการวิจัย และอาจถือได้ว่ากระบวนทัศน์ทั้งสองยุคนี้มีอิทธิพลต่อมนุษยชาติอย่างยิ่ง โดยเฉพาะต่อการก่อเกิด “สงครามกระบวนทัศน์” เพื่อสร้างข้อ

ถกเถียง ข้อโต้แย้งในการแสวงหาความรู้ความจริง อันทำให้เกิดแนวทางและวิธีการในการแสวงหาความรู้ขึ้นมามากมาย โดยกระบวนทัศน์แห่งวิทยาศาสตร์หรือเหตุผลนิยมที่ได้ผูกขาดความเชื่อพื้นฐานของประชาชนมายาวนานและเรียกตัวเองว่าเป็นกระบวนทัศน์กระแสหลัก (mainstream paradigm) ได้ถูกท้าทายจากกระบวนทัศน์ทางเลือกหรือกระบวนทัศน์หลังปฏิฐานนิยม อันมีความแตกต่างของสองกระบวนทัศน์ในรายละเอียดด้านธรรมชาติของความเป็นจริงหรือภาววิทยา (ontology) ญาณวิทยา (epistemology) และวิธีวิทยา(methodology) มีดังนี้ (ชาย โพธิ์ลีตา , 2550, น. 70-75)

ตารางที่ 1

เปรียบเทียบจุดยืนด้านต่างๆ ของกระบวนทัศน์แนวปฏิฐานนิยมกับกระบวนทัศน์ทางเลือก

มิติเปรียบเทียบ	กระบวนทัศน์แนวปฏิฐานนิยม	กระบวนทัศน์ทางเลือก (หลังปฏิฐานนิยม)
ธรรมชาติของความจริง/ความรู้ (ภาววิทยา)	ความจริง/ความรู้ มีอยู่โดยตัว ของมันเอง เป็นอิสระจากผู้รู้ เป็นวัตถุวิสัย มีคุณสมบัติเป็น กฎทั่วไปและมีหนึ่งเดียว	ความจริง/ความรู้เป็นสิ่งที่ถูก สร้างขึ้นมา อาจมีหลากหลาย มีคุณสมบัติเป็นอัตวิสัย ขึ้นอยู่ กับบริบท
ผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้ (ญาณวิทยา)	ผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้เป็นสองส่วนที่ ต้องแยกจากกันและต้องเป็น อิสระต่อกัน	ผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้เป็นสองส่วนที่ ไม่สามารถแยกจากกันได้ แต่มี ปฏิสัมพันธ์และต่างมีอิทธิพล ต่อกันและกัน
วิธีการเข้าถึงความรู้/ความจริง (วิธีวิทยา)	ใช้วิธีที่นักวิจัยสามารถควบคุม หรือจัดการกับสิ่งที่ศึกษาได้ เช่นวิธีทดลองหรือวิธีการเชิง ปริมาณ กระบวนการวิจัย ดำเนินไปแบบนัย	ใช้วิธีการเชิงคุณภาพหลาย แบบ นักวิจัยเข้าไปมีส่วนร่วม โดยตรงในสถานการณ์หรือกับ ประชาชนผู้ถูกศึกษา ใช้ตรรกะ แบบอุปนัยเป็นหลัก มี การ ออกแบบวิธีวิจัยที่ยืดหยุ่น
ความสัมพันธ์เชิงเหตุและผล ในการวิจัย	การโยงความสัมพันธ์เชิงเหตุ และผล เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ สาเหตุกับผลสัมพันธ์กันใน ลักษณะเป็นเส้นตรง สาเหตุมา ก่อนผล หรืออย่างน้อยก็ เกิดขึ้นในเวลาไล่เลี่ยหรือ พร้อมกัน	สรรพสิ่งมีผลกระทบต่อกันและ กันได้ สาเหตุกับผลไม่ได้แยก ขาดจากกันโดยสิ้นเชิง ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุและ ผลเป็นความ สัมพันธ์เชิงพหุ

อ้างอิงจาก ชาย โพธิ์สีดา (2550, น. 84-85)

1. ธรรมชาติของความจริง/ความรู้(ภววิทยา)

ปฏิฐานนิยมถือว่า ความจริงเป็นสิ่งที่ เป็นเอกเทศและเป็นวัตถุวิสัย หมายความว่า การมีอยู่ เป็นอยู่อย่างที่เป็นนั้น เป็นด้วยตัวของมันเอง ความรู้หรือความจริงที่ถูกค้นพบและผ่านการพิสูจน์แล้วมีคุณสมบัติเป็นสากล (reality is universal) นั่นคือเป็นจริงและใช้ได้ทั่วไป ไม่ถูกจำกัดด้วยเวลาและบริบท ด้วยเหตุนี้ ความจริงหรือสิ่งเป็นจริงในเรื่องใดเรื่องหนึ่งจึงมีเพียงหนึ่งเดียว (single reality) อันเป็นความจริงทั่วไปของสิ่งนั้น

จุดยืนเช่นนี้ในทางปรัชญาเรียกว่า “สัจนิยม”(realism) หรือ “สัจนิยมสามัญ”(naïve realism) เพราะเป็นทัศนะเกี่ยวกับการมองความเป็นจริงแบบง่าย ๆ อย่างตรงไปตรงมา สำหรับการศึกษามหาวิทยาลัย ทัศนะเช่นนี้ไม่มี ปัญหาในการนำมาใช้ แต่ในการศึกษาทางสังคมศาสตร์และพฤติกรรมศาสตร์ ซึ่งมีเนื้อหาที่แตกต่างจากเนื้อหาทางวิทยาศาสตร์ ทัศนะเช่นนี้มักถูกท้าทายและวิจารณ์แม้จากนักคิดปฏิฐานนิยมด้วยกันเอง

กระบวนทัศน์ทางเลือกมีจุดยืนต่างออกไป ความจริงหรือความรู้ (ซึ่งรวมทั้งความรู้ที่นักวิจัยอ้างว่าตนได้ค้นพบ) ล้วนเป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้น (reality is constructed) เพราะเหตุนี้เอง ความจริงจึงมีได้หลากหลาย ไม่ใช่มีเพียงหนึ่งเดียวดังที่นักคิดปฏิฐานนิยมเชื่อกัน (Guba, 1990) และการที่ใครสักคนหรือนักวิจัยอ้างว่าได้ความจริงหรือความรู้ นั้น ความจริงหรือความรู้ นั้นไม่ใช่ตัวความจริงที่แท้ แต่เป็นเพียงภาพสร้าง (construct) ของความรู้ ความจริงเท่านั้น ซึ่งคนที่สร้างก็คือ นักวิจัยและคนที่เป็นแหล่งข้อมูลนั่นเอง

อีกความหมายหนึ่งของข้อที่ว่า “ความจริงเป็นสิ่งที่ถูกสร้าง” คือ สำหรับผู้กระทำ (คือผู้ที่ถูกนักวิจัยศึกษา) ประสบการณ์ในชีวิตของเขาก็เป็นสิ่งที่ตัวเขาสร้างขึ้นเช่นเดียวกัน บุคคลสร้างประสบการณ์ชีวิตของเขาโดยมีปฏิสัมพันธ์ (interaction) กับคนอื่น โดยอาศัยประสบการณ์ที่เคย เกิดกับตัวเองมาแล้ว และโดยการตีความประสบการณ์ใหม่บนพื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรม ดังนั้นสิ่งที่เรียกว่าความจริงจึงล้วนเป็นสิ่งถูกสร้างขึ้นมา ไม่ใช่สิ่งที่เป็นอยู่อย่างเอกเทศ และรอคอยการค้นพบแต่อย่างใด

ความจริงที่นักวิจัยสร้างขึ้นมามีหน้าตาอย่างไร ย่อมขึ้นอยู่กับสองสิ่ง ประการแรกขึ้นอยู่กับภูมิหลังหรือสิ่งที่มีอยู่ก่อนแล้วในตัวของผู้สร้าง ภูมิหลังที่สำคัญจึงมีส่วนของแนวคิดทฤษฎี (theoretical orientation) ที่นักวิจัยได้รับการฝึกฝนมา ที่ใช้เป็นกรอบในการวิจัย ดังนั้น ภูมิหลังของผู้วิจัยจะส่งผลให้เกิด “ภาพสร้าง” ของความรู้ ความจริงที่แตกต่างกันได้ จึงมีความเป็นไปได้ที่ประเด็นปัญหาเดียวกัน แต่ ทำการศึกษาวิจัยโดยนักวิจัยที่มีภูมิหลังทางแนวคิดทฤษฎีต่างกัน

ผลสรุปหรือภาพสร้างของความรู้ ความจริงอาจจะแตกต่างกัน ที่ต่างกันก็เพราะ ภูมิหลังของผู้สร้าง (นักวิจัย) แต่ละคนจะจำกัดให้เรามองเห็น “ความจริง” กันคนละแบบ

ประการที่สอง “ภาพสร้าง” ของความรู้ ความจริง ย่อมสะท้อนมิติทางสังคม วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ หมายถึงว่า ความรู้นั้นขึ้นอยู่กับบริบทที่มันถูกสร้างขึ้นด้วย เมื่อเป็นดังนั้น สิ่งที่เราเรียกว่า ความรู้ ความจริงจึงมิได้เป็นหนึ่งเดียว และไม่ได้มีคุณสมบัติเป็นสากล แต่มีได้หลากหลาย ขึ้นอยู่กับ บุคคลและบริบท ซึ่งรวมถึงประวัติศาสตร์สังคม และ วัฒนธรรมอันเป็นที่มาของความรู้ ความจริงนั้น

ทัศนะที่เปิดกว้างเช่นนี้ ในทางปรัชญาเรียกว่า “สัมพัทธนิยม”(relativism) คือทัศนะที่ถือว่าความรู้ความจริง ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่ในตัวของมันเอง แต่เป็นสิ่งที่นัก วิจัยสร้างขึ้น ซึ่งแตกต่างกันไปตามบริบทและภูมิหลังของผู้สร้าง

1. ผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้ (ญาณวิทยา)

เหตุที่มีจุดยืนต่างกันในเรื่องธรรมชาติของความรู้ ความจริง จุดยืนของปฏิฐานนิยม และกระบวนทัศน์ทางเลือกในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้จึงแตกต่างกันด้วย ปฏิฐานนิยมเชื่อว่า ความรู้ ความจริง มีอยู่ เป็นอยู่ อย่างเอกเทศในตัวของมันเอง โดยไม่ขึ้นอยู่กับภายนอก ดังนั้น ในการศึกษานักวิจัย ความสัมพันธ์ระหว่างนักวิจัยกับคนหรือปรากฏการณ์ที่ศึกษาไม่ใช่สิ่งจำเป็น เพราะความรู้หรือความจริงที่ต้องการค้นหานั้นมีอยู่ต่ำ งหากโดยตัวของมันเอง นอกตัวผู้วิจัย นักวิจัยมีหน้าที่เป็นเพียงผู้สังเกตการณ์ โดยไม่เข้าไปมีส่วนร่วมโดยตรงในปรากฏการณ์หรือประชาชนที่ถูกศึกษา การเข้าไปมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับแหล่งข้อมูลอาจเปิดโอกาสให้นักวิจัยเกิดอคติอย่างใดอย่างหนึ่งได้ ทำให้สิ่งที่ถูกศึกษาไปไม่เป็นธรรมชาติ ไม่บริสุทธิ์ ไม่เป็นวัตถุวิสัย ดังนั้น นักวิจัย ผู้รู้ กับคนหรือสิ่งที่ถูกรู้ จะต้องไม่มีความสัมพันธ์อันใดต่อกัน มากไปกว่าการที่นักวิจัยทำหน้าที่เป็นเพียงผู้ค้นหา และเก็บรวบรวมเอาสิ่งที่ได้พบมาทำการศึกษาวិเคราะห์เท่านั้น นักวิจัยจะต้องหลีกเลี่ยงความสัมพันธ์แบบสนทนาคู่กันเคยกับผู้ถูกรู้ เพราะอาจทำให้เสียความเป็นวัตถุวิสัยของความรู้ที่ได้

กระบวนทัศน์ทางเลือก เชื่อว่าความรู้ ความจริงเป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้น ดังนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้จึงเป็นสิ่งจำเป็นที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ นัยที่ตามมาของความเชื่อนี้ประการแรก คือ เนื่องจากเป็นสิ่งที่ถูกสร้าง ความจริง ความรู้จึงมิได้หลากหลาย สิ่งที่ถูกสร้างขึ้นมาจะเป็นอย่างไร ย่อมขึ้นอยู่กับผู้สร้างและบริบทที่สิ่งนั้นถูกสร้างขึ้นมา ประการที่สอง เนื่องจากความรู้ ความจริงไม่ใช่สิ่งที่ปราศจากอัตวิสัย (subjective) มันจึงขึ้นอยู่กับผู้สร้างและบริบท ซึ่งอาจรวมหลายอย่าง ไม่ว่าจะเป็นสังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมทางกายภาพต่างๆ

3. วิธีวิทยา (methodology)

ความแตกต่างในจุดยืนทางภววิทยาและญาณวิทยา ทำให้ปฏิฐานนิยมและหลังปฏิฐานนิยมหรือกระบวนทัศน์ทางเลือกมีจุดยืนด้านระเบียบวิธีวิจัยที่แตกต่างกัน

ปฏิฐานนิยมเชื่อว่า วิธีการวิจัยที่ดี คือวิธีการที่นักวิจัยสามารถจะจัดการสิ่งที่ศึกษาหรือประชากรที่ศึกษาได้ โดยที่ตัวนักวิจัยเข้าไปข้องเกี่ยวกับหรือมีส่วนร่วมน้อยที่สุด บทบาทของนักวิจัยเป็นเพียงผู้สังเกตการณ์ที่ไม่ต้องติดต่อกับกลุ่มตัวอย่างหรือปรากฏการณ์ที่ศึกษา ตัวอย่างสุดโต่งเช่นการทดลองในห้องปฏิบัติการที่นักวิทยาศาสตร์ทำกัน ในการวิจัยทางสังคมศาสตร์ แม้ไม่อาจทำเช่นนั้นได้ แต่วิธีการและกระบวนการก็ถูกปรับให้อยู่ในรูปแบบที่นักวิจัยเข้าไปข้องเกี่ยวกับประชากรน้อยที่สุด เช่นการเก็บข้อมูลโดยใช้แบบสอบถาม ที่นักวิจัยติดต่อกับผู้ให้ข้อมูลเพียงในระยะเวลาสั้นๆ ในกระบวนการวิจัยสิ่งที่นักวิจัยต้องระมัดระวังคือ การมีความสัมพันธ์กับแหล่งข้อมูลในลักษณะที่อาจทำให้เกิดอคติหรือมีอคติในข้อมูล ดังนั้น ทางที่ดีที่สุดคือ ใช้วิธีการที่ทำให้เกิดการติดต่อกับผู้ให้ข้อมูลน้อยที่สุด เพราะเหตุนี้แบบสอบถามที่ใช้คนสัมภาษณ์ในช่วงเวลาสั้นๆ หรือให้กลุ่มตัวอย่างกรอกด้วยตัวเอง จึงเป็นวิธีที่นิยมมากที่สุด

ส่วนกระบวนทัศน์ทางเลือก เชื่อว่าวิธีการวิจัยที่ดีเริ่มต้นด้วยความสัมพันธ์อันดีระหว่างผู้วิจัยกับผู้ถูกวิจัย ข้อมูลที่ดีจะเกิดขึ้นภายใต้สถานการณ์ที่ผู้ถูกศึกษามีความไว้วางใจนักวิจัย และทั้งสองฝ่ายมีปฏิสัมพันธ์อันดีต่อกัน ดังนั้น ความใกล้ชิดระหว่างผู้วิจัยกับผู้ถูกวิจัย นอกจากจะไม่ใช้สิ่งเสียหายต่อการวิจัยแล้ว ยังเป็นสิ่งที่จำเป็นอีกด้วย ผู้วิจัยจึงต้องเข้าไปใกล้ชิดกับผู้ถูกวิจัย เช่นเข้าไปมีส่วนร่วมในชีวิตประจำวันของประชากรที่เป็นกลุ่มตัวอย่างในการวิจัย วิธีการที่สอดคล้องกับจุดยืนนี้ได้แก่ การสังเกตแบบมีส่วนร่วม การสัมภาษณ์เชิงลึก และวิธีอื่นๆ ที่นักวิจัยต้องเข้าไปสนิทสนมใกล้ชิดกับกลุ่มตัวอย่างในรูปแบบต่างๆ หรือต้องทำงานในสนามวิจัยแบบเกาะติดอยู่กับประชากรและชุมชนที่ศึกษาเป็นเวลานาน เป็นต้น

4. ความสัมพันธ์เชิงเหตุและผล

สำหรับปฏิฐานนิยม จุดมุ่งหมายการวิจัยอยู่ที่การพิสูจน์สมมติฐานที่นักวิจัยตั้งขึ้น หรือพิสูจน์ทฤษฎีที่มีอยู่แล้ว นั่นคือ อการวิเคราะห์หาความสัมพันธ์เชิงเหตุและผลของสิ่งหนึ่งกับอีกสิ่งหนึ่ง ปฏิฐานนิยมถือว่า ความสัมพันธ์เชิงเหตุและผลของสิ่งต่างๆ เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ และสามารถพิสูจน์ได้ด้วยวิธีการที่เหมาะสม ตรรกะของความสัมพันธ์เชิงเหตุและผล คือเหตุมาก่อนผลเสมอ หรืออย่างน้อยที่สุดก็เกิดในเวลาไล่เลี่ยกัน แต่จะไม่มีกรณีใดเลยที่เหตุจะมาตามหลังผล ความสัมพันธ์เช่นนี้เป็นลักษณะเชิงเส้นตรง(linear)ที่อาจเป็นเส้นตรงเดี่ยวๆหรือเส้นตรงหลายมิติ (multilinear) ก็ได้ ข้อสรุปเหล่านี้สะท้อนให้เห็นได้อย่างชัดเจนในการวิเคราะห์สถิติต่างๆในการวิจัยเชิงปริมาณ

สำหรับกระบวนการค้นคว้าทางเลือก การวิจัยไม่ได้มีจุดมุ่งหมายหาความสัมพันธ์เชิงเหตุผล แต่มุ่งทำความเข้าใจด้วยการตีความพฤติกรรมหรือปรากฏการณ์ที่ศึกษาเป็นหลัก สำหรับนักคิดในกลุ่มกระบวนการค้นคว้าทางเลือกที่นิยมวิธีการวิจัยเชิงธรรมชาติและการวิจัยแบบสร้างทฤษฎีจากข้อมูล (grounded theory) การแยกสิ่งที่เป็นเหตุเป็นผลออกจากกัน เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ในทางปฏิบัติ สิ่งที่เชื่อว่าเป็นสาเหตุของสิ่งใดสิ่งหนึ่งนั้น ความจริงอาจเป็นทั้งสาเหตุและผลของสิ่งนั้นในเวลาเดียวกัน นั่นคือ ทั้งสิ่งที่เชื่อว่าเป็นสาเหตุและสิ่งที่เชื่อว่าเป็นผล อาจมีปฏิสัมพันธ์กันและต่างก็อาจส่งผลสะท้อนกลับให้แก่กันและกันในลักษณะที่ต่างก็เป็นทั้งเหตุและผลให้แก่กันและกันได้ หรือมีฉะนั้นก็อาจเป็นสาเหตุในเวลาและสถานที่หนึ่ง และเป็นผลในเวลาและสถานที่หนึ่ง ต่างกรรมต่างวาระกัน

ความสัมพันธ์เชิงเหตุและผลในปรากฏการณ์ทางสังคมและพฤติกรรมมนุษย์นั้นไม่จำเป็นต้องเป็นความสัมพันธ์ทางเดียวแบบเส้นตรง และจะพิสูจน์ทราบอย่างสมบูรณ์ได้ยาก ดังนั้นความสัมพันธ์เชิงเหตุและผลจึงไม่ใช่เป้าหมายสำคัญของการวิจัย แต่ที่สำคัญกว่า คือการตีความ (interpretation) เพื่อทำความเข้าใจความหมายของปรากฏการณ์ที่ศึกษา

ในการวิจัยทางวิทยาศาสตร์ การพิสูจน์การความสัมพันธ์เชิงเหตุผลเป็นการปฏิบัติที่ยอมรับได้โดยทั่วไป เพราะจุดมุ่งหมายของการวิจัยที่ต้องบอกว่าอะไรเป็นเหตุอะไรเป็นผลของปรากฏการณ์ที่ศึกษาเพื่อจะสามารถควบคุมปรากฏการณ์ธรรมชาติให้ได้ แต่สำหรับการวิจัยทางสังคม ความพยายามที่จะควบคุมหรือพยากรณ์ไม่ใช่จุดมุ่งหมายสำคัญเท่ากับการทำความเข้าใจที่ถูกต้อง ยิ่งสำหรับกลุ่มทฤษฎีวิพากษ์ (critical theory) และคตินิยมหลังแนวสมัยใหม่ (postmodernism) แล้วจุดมุ่งหมายที่จะควบคุมสังคมมนุษย์นั้นเป็นสิ่งที่ยอมรับไม่ได้โดยสิ้นเชิง

ในการศึกษาเพื่อสังเคราะห์สถานะองค์ความรู้การวิจัยโดยประชาชนในการแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชนครั้งนี้ ผู้วิจัยจึงต้องการทำความเข้าใจญาณวิทยาของการวิจัยโดยประชาชนว่าญาณวิทยาของการวิจัยโดยประชาชนหรือความสัมพันธ์ระหว่างผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้ขึ้นเป็นเช่นไร โดยมีที่มาจากกระบวนการค้นคว้าเช่นใด

2. แนวคิดการวิจัยโดยประชาชน

การวิจัยคือ การศึกษาค้นคว้าหาข้อมูล โดยมีขั้นตอนของการกำหนดแนวคิดของเรื่องที่จะศึกษา มีการเก็บข้อมูลในเรื่องนั้นๆ และวิเคราะห์ข้อมูล (อมรา พงศาพิชญ์, 2546, น.1) จากการศึกษาเบื้องต้นในความเป็นมาและความสำคัญของปัญหานั้น อาจกล่าวได้ว่า การวิจัยนั้นเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการทางสังคมมีความสัมพันธ์กับบริบททางสังคม และกระบวนการ

พัฒนาที่มีวิวัฒนาการจากอดีต ซึ่งมีการแบ่งแยกกันอย่างชัดเจนระหว่างคนที่ทำวิจัยกับคนถูกวิจัย โดยการวิจัยในอดีตที่ผ่านมาเป็นเรื่องของนักวิชาการ ผู้มีความรู้เรื่องการทำวิจัย ที่เข้ามาศึกษาความเป็นไปในชุมชน โดยขาดกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน ชุมชนจึงมีสถานะเป็นเพียง “วัตถุแห่งการศึกษา” เท่านั้น เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงบริบทสังคมไปสู่การพัฒนาแบบมีส่วนร่วมมากขึ้น การวิจัยได้พัฒนารูปแบบและแนวคิด ไปสู่การวิจัยแบบมีส่วนร่วม เพื่อให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชน หรือท้องถิ่นนั้นมากขึ้น เพราะงานวิจัยในอดีตไม่ตรงกับความต้องการของประชาชน แต่เป็นความต้องการของผู้วิจัยและผู้ให้ทุนวิจัยเพื่อเอาไปพัฒนาตามแนวทางของตน

ฐานของการวิจัยแบบมีส่วนร่วมได้พัฒนาไปโดยลำดับ เมื่อประชาชนมีบทบาทในการวิจัยมากขึ้น จากผู้มีส่วนร่วมในการให้ข้อมูล ไปสู่บทบาทในการตั้งโจทย์เอง ศึกษาข้อมูลและปฏิบัติการวิจัยเอง ในขณะที่บทบาทของคนนอกเริ่มลดลง และเปลี่ยนแปลงสถานะเป็นเพียง “พี่เลี้ยง” หรือ “ผู้อำนวยความสะดวก” หรือ “ที่ปรึกษา” ในการวิจัย ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า การวิจัยโดยประชาชนนั้น แม้ส่วนหนึ่งจะมีความสัมพันธ์กับการวิจัยแบบมีส่วนร่วม แต่ก็มีจุดตัดสำคัญที่แตกต่างกับการวิจัยแบบมีส่วนร่วมตรงที่ ชาวบ้านเป็นผู้ตั้งโจทย์ในการวิจัยดำเนินการวิจัยและวิเคราะห์ข้อมูลเอง หรืออาจ เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมที่อาจมีความร่วมมือกันระหว่างชาวบ้านกับคนภายนอก แต่มีชาวบ้านเป็นผู้ตั้งโจทย์ในการวิจัย ดำเนินการวิจัยและวิเคราะห์ข้อมูล และมีบทบาทสำคัญในการวิจัยดังกล่าว

จากการกำหนดกรอบแนวคิดการวิจัยโดยประชาชน ในการจัดการปัญหาเศรษฐกิจชุมชนจากการศึกษาครั้งนี้ จึงนำไปสู่การกำหนดกรอบการศึกษางานวิจัยที่นำมาศึกษา ซึ่งเป็นการวิจัยโดยประชาชนเพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจในระดับชุมชนขึ้นไป ซึ่งต้องการกระบวนการของการใช้ความรู้ การเรียนรู้ และการจัดการความรู้ของคนในชุมชน ที่มีระดับของการจัดการใหญ่กว่า เศรษฐกิจในระดับครัวเรือน จากการศึกษาเบื้องต้น พบว่าแนวคิดการวิจัยโดยประชาชน เพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจในระดับชุมชน เกิดขึ้น จากความคิดริเริ่มและแนวทางการทำงานใน 4 รูปแบบ ดังนี้

1.1 การวิจัยของคณะวิจัยไต้หวัน

เป็นการใช้ความรู้ของชาวบ้านเป็นฐานในการวิจัย และมีบุคคลภายนอกเป็นผู้ช่วยนักวิจัยที่ช่วยเรียบเรียงการเขียน เริ่มจาก การวิจัยของชาวบ้านในบริเวณเขื่อนปากมูล จ.อุบลราชธานี เขื่อนราษีไศล จ.ศรีสะเกษ ที่ได้รับผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชุมชนจากโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ของรัฐ และมีการนำไปปรับใช้แพร่หลายในอีกหลายพื้นที่ทั้งที่เป็นชุมชนแม่น้ำและชุมชนป่า โดยมีความพยายามของชุมชนในการรักษาภูมิปัญญาพื้นบ้านไว้ รวมทั้งเผยแพร่

ให้กับคนภายนอกได้รับรู้และยอมรับคุณค่าขององค์ความรู้เหล่านี้ และผลักดันให้นำไปเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการตัดสินใจของโครงการพัฒนาต่างๆ

งานวิจัยไต้หวันปากมูนและราศีไศลมีชาวบ้านที่ถูกผลกระทบจากเขื่อนเป็นหัวหน้าคณะนักวิจัย กรณีของเขื่อนปากมูน เริ่มทำวิจัยปี 2543 มีการศึกษาการกลับฟื้นคืนของปลา และการฟื้นฟูชุมชน หลังจากมีการทดลองเปิดประตูเขื่อน กระบวนการวิจัยเป็นกระบวนการที่ให้ชาวบ้านมาร่วมทำวิจัยพูดคุยถกเถียงเรื่องพันธุ์ปลา เพื่อให้ได้ข้อมูลออกมา พบว่า ชีวิตของชุมชนเริ่มมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ปลาเริ่มกลับมาวางไข่ที่แม่น้ำมูน หลังจากเปิดเขื่อนมีปลาที่จับได้มี 156 ชนิด เป็นปลาที่อพยพจากแม่น้ำโขง 123 ชนิด ปลาแม่น้ำมูน 25 ชนิด และ ปลาต่างถิ่น 8 ชนิด หลังสร้างเขื่อนเหลือปลาอยู่เพียง 31 ชนิด พบพืชผักสมุนไพรที่กินได้ในป่าบุงป่าทาม ซึ่งเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำในบริเวณนั้น 342 ชนิด และความรู้เรื่องเครื่องมือพื้นบ้าน 75 ชนิด

ขั้นตอนของการวิจัยมี 3 ขั้นตอนใหญ่ๆ คือ ยกตัวอย่างกรณีปลา คือ ขั้นตอนแรกชาวบ้านลงไปเก็บตัวอย่างหลังเปิดเขื่อน โดยมีนักวิจัยและชาวบ้านประมาณ 200 คนช่วยเก็บ เก็บแล้วผู้ช่วยวิจัยถ่ายรูปปลา แล้วนำมาประชุมกับกลุ่มนักวิจัยปลาประมาณ 20 คน ซึ่งการประชุมแต่ละครั้งจะใช้นักวิจัยปลาไม่ต่ำกว่า 10 คน (นักวิจัยปลาเหล่านี้เป็นผู้เชี่ยวชาญเรื่องปลา ที่เลือกมาจาก 65 หมู่บ้าน แบ่งเป็น 3 เขต แต่ละเขตเสนอชื่อผู้เชี่ยวชาญเรื่องปลาที่สดชื่นมา มีจำนวน 20 คน) นักวิจัยปลาแต่ละคนจะเลือกรูปปลาที่ตนรู้จัก แล้วอธิบายในวง คนที่เหลือช่วยกันตกแต่งข้อมูลให้สมบูรณ์ ถ้ามีการโต้แย้ง ก็จะคุยตกลงกัน

งานวิจัยไต้หวันราศีไศล ทำขึ้นจากนักวิจัยไต้หวัน 36 หมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนราศีไศล ใน 3 อำเภอ คือ อำเภอราศีไศล จังหวัดศรีสะเกษ อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ และอำเภอพนมทวาย จังหวัดร้อยเอ็ด เริ่มทำวิจัยเดือน เมษายน 2546-กันยายน 2547 โดยใช้ความรู้ท้องถิ่นและภูมิปัญญาของไต้หวันเป็นหลักในการศึกษา

ประเด็นหัวข้อการวิจัยได้ถูกกำหนดจากการระดมความคิดของชาวบ้านเอง โดยแบ่งเป็น 9 ประเด็นคือ 1.สังคมและวัฒนธรรมชาวป่าทามราศีไศล 2. ระบบนิเวศ 3. พรรณพืชพื้นถิ่น 4.ความหลากหลายของพันธุ์ปลาแม่น้ำมูนตอนกลางและป่าทามราศีไศล 5. เครื่องมือหาปลา : ภูมิปัญญา สิทธิ และวิถีแห่งทาม 6.ป่าทามราศีไศล : แหล่งเกลือโบราณ 7.เกษตรป่าทามราศีไศล 8.การจัดการน้ำแบบพื้นบ้าน และ 9. การเลี้ยงวัว ควายในป่าทามราศีไศล โดยการศึกษาทุกประเด็นมีการแบ่งช่วงการศึกษาออกเป็น 3 ช่วง เพื่อเปรียบเทียบถึงความสัมพันธ์เกี่ยวกับการสร้างเขื่อนด้วย คือ ช่วงก่อนการสร้างเขื่อน ระหว่างเก็บกักน้ำ และช่วงการเปิดประตูเขื่อน

ในการคัดเลือกนักวิจัย ในแต่ละประเด็นได้มีการประชุมกลุ่มใหญ่ทั้ง 36 หมู่บ้าน แล้วทำการคัดเลือกนักวิจัยโดยอยู่บนพื้นฐานความรู้และประสบการณ์ ความถนัดของนักวิจัยแต่ละคน จากนั้นนักวิจัยของแต่ละประเด็นจะร่วมระดมข้อมูลเบื้องต้น โดยมีผู้ช่วยนักวิจัยช่วยบันทึกข้อมูล หลังจากนั้นที่ประชุมกลุ่มใหญ่จึงลงพื้นที่เพื่อศึกษาข้อมูล จากการดำเนินวิถีชีวิตจริงของชาวบ้าน เพื่อเก็บข้อมูลเพิ่มเติมร่วมกับผู้ช่วยนักวิจัย พร้อมกับสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม ซึ่งนักวิจัยไต้หวันแต่ละกลุ่มลงพื้นที่ด้วยกัน แล้วทำการแบ่งกลุ่มย่อยสำรวจพื้นที่และเก็บข้อมูลเพิ่มเติมในกลุ่มของตน แล้วนำเสนอข้อมูลในแต่ละประเด็น ในช่วงการกินข้าวป่าด้วยกัน โดยมีผู้ช่วยนักวิจัยบันทึกข้อมูล เพื่อนำไปเรียบเรียงเป็นเอกสาร ก่อนนำไปตรวจสอบกับที่ ประชุมใหญ่อีกครั้ง

งานวิจัยทำให้เห็นว่า ป่าทามเป็นฐานทรัพยากรที่สำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อไต้หวัน ทั้ง 36 หมู่บ้านที่อาศัยโดยรอบ โดยไต้หวันได้หมุนเวียนไปใช้ประโยชน์กันตลอดทั้งปี นักวิจัยไต้หวันกล่าวว่า ป่าทามเปรียบเสมือนซูเปอร์มาร์เก็ตหรือเปรียบเสมือนตู้กับข้าว ของไต้หวัน อีกทั้งยังเป็นแหล่งสมุนไพร แหล่งวัตถุดิบที่นำมาทำเครื่องใช้ไม้สอย แหล่งเกลือซึ่งเป็นธาตุอาหารของคนและสัตว์ ตลอดจนเป็นพื้นที่ทำมาหากิน ที่สร้างความมั่นคงให้ไต้หวันทุกด้าน ทั้งความมั่นคงด้านอาหาร สุขภาวะ และความมั่นคงด้านเศรษฐกิจ (คณะนักวิจัยไต้หวันราศีไศล, 2549)

จุดเด่นของงานวิจัยเหล่านี้คือ งานวิจัยไต้หวันเป็นการจุดประกายว่า ชาวบ้านก็สามารถอธิบายความจริงได้ เป็นความจริงส่วนหนึ่งที่เป็นความจริงบางอย่างที่นักวิชาการไม่สามารถอธิบายได้ ที่ผ่านมา ความจริงทั้งหมดถูกรับรองและอธิบายโดยผู้มีอำนาจหรือผู้มีเงิน หรือผู้ที่มีการศึกษาเท่านั้น และความรู้ในการอธิบายความจริง เป็นความรู้แบบตะวันตกทั้งสิ้น ที่ละเลยความรู้ท้องถิ่นหรือความรู้ชาวบ้าน (ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ, 2545, น. 82)

2.2 งานวิจัยของเกษตรกรในมูลนิธิเกษตรกรมัยยืน(ประเทศไทย) และเครือข่ายเกษตรกรทางเลือก

การวิจัยโดยเกษตรกรในการทำเกษตรกรรมยั่งยืน มีวัตถุประสงค์เพื่อการค้นหากระบวนการ รูปแบบ เทคนิค วิธีการในการพัฒนาเกษตรกรรายย่อย ให้สามารถพึ่งตนเองได้ในระบบเกษตรกรรมยั่งยืนอย่างเหมาะสม และการส่งเสริมและพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนโดยกระบวนการที่ไม่จำกัดทางเลือก โดยมีที่มาของโครงการนำร่องในราวปี 2538-2539 เครือข่ายเกษตรกรทางเลือกได้สรุปบทเรียนการทำงานที่ผ่านมา และมีข้อค้นพบที่สำคัญว่า กระแสการส่งเสริมเกษตรเชิงเดี่ยวที่เขยวกรากจากภาครัฐและเอกชน เป็นอุปสรรคที่สำคัญยิ่งต่อการพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืน เครือข่ายจึงจำเป็นต้องผลักดันในระดับนโยบายเพื่อให้ภาครัฐเห็น

ความสำคัญของเกษตรกรรมยั่งยืน และหันมาทบทวนทิศทางการพัฒนาประเทศที่มุ่งแต่การส่งเสริมเกษตรเชิงเดี่ยว

เวลานั้นเป็นระยะของการจัดทำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 ที่เปิดโอกาสให้ภาคประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินการ เครือข่ายฯ จึงได้เข้าร่วมผลักดันนโยบายการพัฒนาแบบเกษตรกรรมยั่งยืน กระทั่งในแผนพัฒนาฯ ฉบับ 8 ระบุไว้ชัดเจนว่าให้ “ขยายพื้นที่ปรับโครงสร้างการเกษตรแบบยั่งยืน โดยให้มีพื้นที่ไม่ต่ำกว่าร้อยละ 20 ของพื้นที่เกษตรกรรมทั่วประเทศ หรือประมาณ 25 ล้านไร่” ทว่า หน่วยงานหลักที่รับผิดชอบคือกระทรวงเกษตรและสหกรณ์กลับไม่ได้บรรจุแผนงานเกษตรยั่งยืน ไว้ในแผนปฏิบัติงานของกระทรวงฯ เลย เท่ากับว่า การส่งเสริมระบบเกษตรกรรมยั่งยืนไม่มีผลจริงในทางปฏิบัติ

ดังนั้น ในปี 2540 เครือข่ายฯ จึงร่วมชุมนุม มประท้วงร่วมกับสมัชชาคนจนเพื่อให้รัฐหันมาสนับสนุนระบบเกษตรกรรมทางเลือก ไม่ว่าจะเป็นเกษตรผสมผสาน เกษตรอินทรีย์ เกษตรกรรมธรรมชาติ และวนเกษตรอย่างจริงจัง ในที่สุดคณะรัฐมนตรีเห็นชอบให้กระทรวงเกษตรฯ ออกระเบียบและจัดสรรงบประมาณเพื่อสนับสนุนโครงการฯ ในปี 2544-2546 ในวงเงิน 633 ล้านบาท โดยมีการผลักดันงานวิจัยและพัฒนา เป็นหนึ่งในห้าแผนงานหลักของโครงการนำร่องฯ เพื่อต้องการพัฒนาความรู้ด้านเกษตรกรรมขึ้น บนพื้นฐานของการวิจัยและพัฒนาแบบมีส่วนร่วม เนื่องจากเห็นว่า การวิจัยตามแนวทางนี้จะเป็นการปรับเปลี่ยนสถานะของเกษตรกร จาก “วัตถุของการศึกษา” หรือ “ผู้รับผลของการศึกษา” มาเป็น “ผู้ศึกษาร่วม” โดยไม่เพียงแต่จะช่วยให้โจทย์ เป้าหมาย และวัตถุประสงค์ของการวิจัยสอดคล้องกับปัญหาและความต้องการของเกษตรกรเท่านั้น หากแต่ยังช่วยเพิ่มพูนทักษะการสร้างความรู้แก่เกษตรกร รวมทั้ง เสริมสร้างความเข้มแข็งและกระบวนการเรียนรู้แก่เกษตรกรในเวลาเดียวกัน

งานวิจัยในโครงการวิจัย แบ่งออกเป็น 10 หมวดงานวิจัย ประกอบด้วย

1. หมวดงานวิจัยการปรับปรุงดินและการปลูกพืชผักปลอดสารเคมี
2. ผลกระทบจากสารเคมีการเกษตรและการใช้สมุนไพรทดแทนสารเคมี
3. พันธุกรรมพื้นบ้านในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน
4. ระบบเกษตรกรรมยั่งยืนที่เหมาะสม
5. การเลี้ยงสัตว์ในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน
6. การแปรรูปผลผลิตเกษตรยั่งยืนและตลาดทางเลือก/ ธุรกิจชุมชน
7. กระบวนการเข้าสู่เกษตรกรรมยั่งยืน
8. หนี้สินเกษตรกร /หนี้สินในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน

9. การบริหารจัดการและพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนโดยองค์กรชุมชน

10. เกษตรกรรมยั่งยืนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

บทบาทของชาวบ้าน/เกษตรกรในการวิจัย มี 4 ลักษณะคือ

1. เป็นนักวิจัยหลัก ทำหน้าที่กำหนดกรอบการวิจัย นำแปลงเกษตรของตนเข้าร่วมการทดลองวิจัย จัดบันทึกผลการทดลอง และบางกรณีเรียบเรียงงานวิจัยด้วยตนเอง
2. เป็นผู้ประสานงาน ที่ปรึกษา ผู้ดูแลงานวิจัยในพื้นที่ของตน
3. เป็นอาสาสมัครนักวิจัย ทำหน้าที่เก็บข้อมูลร่วมกับนักวิจัยหลัก
4. เป็นผู้เข้าร่วมกระบวนการวิจัยทั่วไป มีบทบาทในการเข้าร่วมเวทีครั้งต่างๆ เช่น เวทีจัดทำกรอบวิจัย เวทีระดมข้อมูล เป็นต้น และเข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ ของโครงการวิจัย เช่น ร่วมศึกษาดูงาน และอื่นๆ

จากการสำรวจงานวิจัยเบื้องต้น พบประเด็นในการวิจัยโดยประชาชนที่เกี่ยวข้องกับการแก้ปัญหาเศรษฐกิจในระดับชุมชนขึ้นไป ที่ค่อนข้างหลากหลาย อาทิ งานวิจัย “ประสบการณ์การสร้างกระบวนการเรียนรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและส่งเสริมการเกษตรกรรมยั่งยืน กรณีชุมชนมุสลิมสายบุรี” (วิภา สุขพรสวรรค์ , 2545) ที่พบว่า ชาวบ้านที่คาดว่าจะได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนได้ตื่นตัว ลูกขึ้นมาตั้งคำถามต่อความชอบธรรมของการพัฒนา และร่วมกันตรวจสอบและข้อมูลของโครงการที่กรมชลประทานนำเสนอต่อสาธารณะ ชาวบ้านได้รวมตัวกันขึ้นในนามของ “เครือข่ายชาวบ้านพิทักษ์ลุ่มน้ำสายบุรี” ร่วมกับพันธมิตร นักวิชาการ นักศึกษา และองค์กรพัฒนาเอกชนบท ศึกษาและรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และศาสนา โดยนำผลการศึกษาออกชี้แจงกับชาวบ้านตามหมู่บ้านต่างๆ ทั้งนี้ น่าสนใจว่า ชุดข้อมูลของชาวบ้านสามารถหักล้างชุดข้อมูลของกรมชลประทานได้อย่างมีเหตุมีผล ส่งผลให้การเคลื่อนไหวคัดค้านการสร้างเขื่อนสายบุรี มีความชอบธรรมมากขึ้น จนทำให้รัฐบาลยกเลิกการสร้างเขื่อนนี้ในที่สุด

จากประสบการณ์การใช้ชุดข้อมูลของชุมชนในการต่อสู้ ทำให้ชาวบ้านตระหนักถึงความสำคัญของข้อมูลมากขึ้น และเห็นว่าสามารถใช้กระบวนการศึกษาข้อมูลสร้างกระบวนการเรียนรู้และสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนไปพร้อมกันได้

งานวิจัย “บทเรียนด้านความรู้และกระบวนการเรียนรู้ในการจัดการพันธุ์พืชพื้นบ้านของชาวนาภาคอีสาน เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน ” (เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน, 2547) มีข้อค้นพบที่น่าสนใจว่า ปัจจุบันพันธุ์ข้าวในประเทศไทยที่เคยมีมากกว่า 20,000 สายพันธุ์ สูญหายไปพร้อมกับการพัฒนาประเทศและการนำประเทศเข้าสู่การค้าเสรี

งานวิจัยทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนความรู้เรื่องพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน และสามารถถือพันธุ์ข้าวพื้นบ้านได้ถึง 38 สายพันธุ์

งานวิจัย“ชุมชนมั่งบ้านปางตองกับการจัดกระบวนการเรียนรู้ผ่านกระบวนการวิจัย”(วัลลภ สุวรรณอาภา, 2547) ทำให้เห็นกระบวนการเรียนรู้ผ่านกระบวนการวิจัยแบบชาวบ้านที่มีหลายขั้นตอน เริ่มจาก

- การวิเคราะห์ปัญหา สาเหตุของการใช้สารเคมี (รู้จักปัญหา)
- วิเคราะห์การเกษตรอดีตและปัจจุบัน วิเคราะห์ภูมิปัญญาท้องถิ่น (รู้จักตัวเอง)
- สำรวจทรัพยากรในท้องถิ่นที่สามารถนำมาทำปุ๋ยชีวภาพ สารไล่แมลง (รู้จักทรัพยากร)

ทรัพยากร)

-ร่วมคิดค้นสูตรปุ๋ยทดแทน ทำแปลงสาธิตร่วม ระหว่างนักวิจัยในท้องถิ่น นอกชุมชน ทีมวิจัยในชุมชน และเกษตรกรที่สนใจ รวมถึงการนำความรู้จากภายนอกมาปรับใช้ร่วมด้วย โดยการไปศึกษาดูงาน หรือหาความรู้จากทีมที่ปรึกษา (บูรณาการความรู้ จากภายในและภายนอก)

ผลที่เกิดจากการวิจัยในพื้นที่นั้น นอกจากจะ “สร้างความรู้” ยังสามารถ “สร้างคน” ที่มีคุณภาพเข้ามาสู่เครือข่ายด้วย เพราะในกระบวนการเรียนรู้ผ่านงานวิจัยท้องถิ่นนั้น จะเกิดทั้ง พุทธะ (ผู้รู้/วิทยากร/ชาวบ้าน) ธรรมะ (องค์ความรู้) และสังฆะ (กลุ่ม/เครือข่าย) ด้วย

2.3 การวิจัยและพัฒนาโดยประชาชน หรือประชาพิจัย (People Research and Development, PR&D)

เป็นกระบวนการทำแผนแม่บทชุมชน ที่เริ่มจากมูลนิธิหมู่บ้านได้สรุปประสบการณ์จากการทำงานพัฒนาในชุมชนราว 20 กว่าปี เริ่มจากประมาณปี 2526 ที่มีการเปลี่ยนแปลงกระบวนการทัศน์การพัฒนาของนักวิจัย จากการไปพัฒนาชาวบ้านมาสู่ “การวิจัยและพัฒนาของชาวบ้านเอง” โดยเรียกการวิจัยโดยประชาชนว่า “ประชาพิจัยและพัฒนา” ในการทำประชาพิจัยและพัฒนา ชุมชนจะร่วมกันทำ “แผนแม่บทชุมชน” คือแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนที่ชุมชนร่วมกันพัฒนาขึ้น เพื่อแก้ปัญหาชุมชนอย่างบูรณาการ

ในระยะต่อมา ศูนย์อำนวยการต่อสู้เพื่อเอาชนะความยากจนภาคประชาชน ได้ดัดแปลงกระบวนการทำงานจากแนวทางของแผนแม่บทชุมชน มาเป็นเครื่องมือสำคัญในการทำให้ชุมชนค้นหาและเข้าใจสาเหตุความยากจน เป็นการสร้างรูปแบบการแก้ไขความยากจนในระดับจังหวัดอย่างบูรณาการและสร้างกลไกความร่วมมือ ในการแก้ไขปัญหาความยากจนระหว่างภาครัฐ และเอกชน เพื่อสร้างการพัฒนาคนในท้องถิ่น การนำข้อมูลท้องถิ่นไปใช้ในการกำหนดทิศทางการพัฒนาตนเอง และสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนท้องถิ่น โดยกองทุนเพื่อ การลงทุนทาง

สังคม (Social Investment Fund: SIF) และสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) ได้นำรูปแบบของ“แผนแม่บทชุมชนพึ่งตนเอง” ไปขยายผลให้ผู้นำและองค์กรชุมชนทั่วประเทศ ในปี 2545 องค์กรที่ดำเนินงานเรื่องแผนชีวิตชุมชน ได้รวมตัวกันเป็น “เครือข่ายแผนแม่บทชุมชนพึ่งตนเอง” ปัจจุบันมีชุมชนต้นแบบที่ได้นำแผนไปปฏิบัติจริง จำนวน 49 ชุมชน (พรณทิพย์ เพชรมาก, 2547, น. 16)

หัวใจของการทำประชาพิชัยอยู่ที่ การสร้างกระบวนการเรียนรู้ที่ทำให้ชุมชนหลุดพ้นจากวิธีคิดแบบพึ่งพา และรอความช่วยเหลือจากรัฐหรือภายนอก หันมาคิดถึงการพึ่งตนเอง และพึ่งพาอาศัยกัน โดยการสร้างองค์กรชุมชนและเครือข่ายให้เข้มแข็ง ด้วยการอาศัยภูมิปัญญาท้องถิ่น เครือข่ายเศรษฐกิจชุมชน (เสรี พงศ์พิศ, 2546, น. 14-16) ชาวบ้าน จะได้เรียนรู้การเป็นนักวิจัย ทำแผนสำหรับตนเองที่วางรากฐานอยู่บนความต้องการ รากเหง้าทางวัฒนธรรม ทุนทางเศรษฐกิจและสังคมของตน บนหลักการพึ่งตนเอง และสร้างการพัฒนาที่ยั่งยืนได้ โดยนักพัฒนาจะทำหน้าที่เป็นเพียงใหม่ในการเป็นผู้อำนวยความสะดวก ช่วยประสานงาน ช่วยเชื่อมโยง (facilitator, coordinator, catalyst) เท่านั้น (จำนงค์ แรกพินิจ, 2545, น. 67)

การวิจัยและพัฒนาโดยประชาชนทำในระดับตำบล โดยหาอาสาสมัครจากทุกหมู่บ้านมาทำงานร่วมกัน หมู่บ้านละ 3,5 ถึง 10 คนบ้าง แล้วแต่ขนาดของหมู่บ้าน คนเหล่านี้ได้รับการคัดเลือกจากชุมชนเป็นผู้นำ มีความสามารถในการประสานงาน และมาเป็นนักวิจัยของหมู่บ้านที่ได้เรียนรู้กระบวนการทัศน์ใหม่ของการพัฒนา ที่แตกต่างไปจากกระบวนการที่รัฐเคยทำ คนเหล่านี้จะทำการวิจัยร่วมกับชุมชน ทำให้เกิดเวทีการเรียนรู้ขึ้นในหมู่บ้าน มีการเก็บข้อมูลเพื่อทำแผนแม่บท ยิ่งถ้าเก็บข้อมูลละเอียดและมีชาวบ้านเข้าร่วมมากเท่าไร จะทำให้การทำแผนง่ายและมีผลในทางปฏิบัติมากขึ้นเท่านั้น เพราะเป็นแผนที่ประชาชนมีส่วนร่วมทุกขั้นตอน ขั้นตอนในกระบวนการเรียนรู้และการทำแผนนี้ ใช้เวลาทั้งสิ้นประมาณ 5 ถึง 6 เดือนเป็นขั้นต่ำ

2.3.1 การทำประชาพิชัยมีหลักสำคัญ 7 อย่างคือ (เสรี พงศ์พิศ, 2546ก, น. 94-97)

(1). รู้จักตัวเอง รู้จักโลก คือ อการวิเคราะห์ตัวเอง มีสติ รู้ว่าตัวเองเป็นใคร รู้สถานภาพของตนเอง รู้ความแตกต่างระหว่างความจำเป็นและความต้องการ รู้จุดมุ่งหมายของชีวิต รู้เท่าทันสังคมและโลกที่กำลังครอบงำชีวิตของผู้คนอยู่ทุกวันนี้ เช่นกระแสการบริโภคของทุนนิยม

(2). รู้จักรากเหง้าและเอกลักษณ์ คือรู้ประวัติศาสตร์ของตนเอง บรรพบุรุษ เผ่าพันธุ์ ที่มา วิถีชีวิตในอดีตประเพณีวัฒนธรรมการรู้จักเหง้าทำให้รู้เอกลักษณ์ ความภูมิใจในตนเอง และกำหนดอนาคตได้

(3). รู้จักศักยภาพและทุน ทุนในที่นี้ไม่ใช่เป็นเพียงเงิน แต่หมายถึง ทรัพยากร ผลผลิต ความรู้ ภูมิปัญญา ทุนทางสังคม หรือความเป็นพี่เป็นน้อง จารีตประเพณี หลักธรรมคำสอน เหล่านี้เป็นทุนที่ต้องค้นหาและเรียนรู้

(4). รู้รายรับ รายจ่าย หนี้สิน และปัญหาต่างๆ เป็นการทำบัญชีเพื่อให้รู้สถานภาพของตนเอง ถ้าหากไม่รู้สถานภาพของตนเองว่ารับเท่าไร จ่ายเท่าไร หนี้เท่าไร ก็ไม่มีทางแก้ปัญหาต่างๆได้ เพราะไม่อาจวางแผนได้ว่าจะมีเงินเหลือเท่าไร จะลดรายจ่ายได้เท่าไร จะทำอะไรทดแทน และจะเพิ่มรายได้ได้อย่างไร

(5). เรียนรู้จากตัวอย่างและความสำเร็จของชุมชนอื่น เป็นการเรียนรู้วิธีคิด มากกว่ารูปแบบ จะได้แรงบันดาลใจ คือ ได้ทั้งกำลังใจ และปัญญา ได้กำลังใจอย่างเดียวไม่พอ ถ้าพบปัญหาอุปสรรค กำลังใจอาจหมดได้ แต่ถ้าได้ทั้งความรู้และปัญญา ก็พร้อมที่จะต่อสู้จนสำเร็จ

(6). วิเคราะห์ข้อมูลและค้นหาทางเลือกใหม่ เป็นการนำข้อมูลที่ได้จากการสำรวจวิจัยชุมชนของตนเอง ข้อมูลที่ได้จากกา รไปเรียนรู้ดูงานหรือศึกษาจากเอกสาร ข้อมูลที่ได้จากการระดมความคิดจากชุมชนว่าต้องการให้ชุมชนของตนเองเป็นอะไรในอนาคต แล้วนำมาหาทางเลือกใหม่เพื่อให้ชุมชนในอนาคตเป็นจริงได้

(7). ร่างแผนแม่บทและทำประชาพิจารณ์ เป็นขั้นตอนการลงมือเขียนแม่บทชุมชนจากข้อมูลเหล่านี้ แผนแม่บทเป็นเครื่องมือ เพื่อไปให้ถึงจุดหมายปลายทาง ไปให้ถึงชุมชนในอนาคตที่ทุกคนอยากเห็น คือชุมชนเข้มแข็งและพึ่งตนเองได้ จากนั้นทำการประชาพิจารณ์เพื่อทุกคนจะได้ระดมพลังความคิดและสติปัญญา ให้ได้แผนชีวิตที่ดีที่สุด และทุกคนมีส่วนร่วม โดยร่วมมือกันนำไปทำให้เป็นจริง

2.3.2 องค์ประกอบ 6 ประการในการทำแผนแม่บทชุมชน (เสรี พงศ์พิศ, 2546 ก, น. 99-100)

(1). ตำบล ตำบลเป็นขนาดที่พอเหมาะพอดีกับการบริหารจัดการชีวิตของชุมชน มีอบต. เป็นกรอบร่วมมือกับรัฐ ชุมชนหนึ่งหมู่บ้านอาจจะพึ่งตนเองได้ในหลายอย่าง แต่ก็มีข้อจำกัดมาก และโดยรวมแล้วมีน้อยชุมชนที่ทำได้ เพราะชุมชนเล็กเกินไป ส่วนใหญ่ไม่มีผู้นำ ไม่มีกลุ่มคนที่จะนำการเปลี่ยนแปลง ในขณะที่ระดับตำบลมีโอกาสมากกว่า หมู่ไม่มีผู้นำเข้มแข็งก็มีอีกหมู่บ้านพอทดแทนกันได้ แต่ละหมู่บ้านมีจุดอ่อน จุดแข็งที่ช่วยเสริมกันได้ ดีกว่าทำ กันในหมู่บ้าน

เดียว ถ้าทั้งตำบลร่วมกันคิด ร่วมกันทำ แยกกันผลิต ร่วมกันบริโภค ระบบเศรษฐกิจชุมชนก็เกิดขึ้นได้ ระบบการจัดการ ระบบทางสังคมก็เกิดขึ้นได้

(2). คน คนที่เกี่ยวข้องมีทั้งในหมู่บ้าน ในตำบลและจากภายนอก คนในหมู่บ้านหมายถึงผู้นำทางการ ผู้นำธรรมชาติ นักวิจัยชุมชนที่เป็นเจ้าบ้านที่คัดเลือกมาหรืออาสาทำงานร่วมกัน นอกนั้นก็คือชาวบ้านทุกคนที่ร่วมกันให้ข้อมูล ส่วนคนนอกหมายถึงคนที่ประสานงานโครงการนี้ อาจเป็นข้าราชการ นักพัฒนาองค์กรเอกชน อาจารย์ นักวิจัย หรือใครก็ตามที่เข้ามาทำงานในการทำประชาพิชญ์นี้ เป็นวิทยากรกระบวนการ หรือวิทยากรเนื้อหา

(3). เวทีการเรียนรู้ เวทีการเรียนรู้หมายถึง การจัดให้เกิดการเรียนรู้ในลักษณะต่างๆทั้งทางการและไม่เป็นทางการ ทั้งแบบประชุม การประชุม มที่บ้านผู้ใหญ่บ้าน ที่วัด หรือการพบปะใครที่บ้านเพื่อทำข้อมูล พูดคุยกันในประเด็นที่ กำลังทำวิจัยกันอยู่ รวมทั้งเวทีระดับตำบล ซึ่งนักวิจัยชุมชนจะนำข้อมูลไปแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ร่วมกับผู้แทนจากชุมชนอื่นๆ ตลอดจนการไปเรียนรู้ดูงานนอกชุมชน เหล่านี้เรียกว่าเวทีการเรียนรู้

(4). ข้อมูล หมายถึงสิ่งที่นักวิจัยชุมชนร่วมกันสำรวจ เก็บจากครอบครัว เขามารวมกันในระดับหมู่บ้าน แล้วนำไปรวมกันในระดับตำบล ข้อมูลเหล่านี้เป็นทั้งรายรับ รายจ่าย หนี้สิน ปัญหา เป็นข้อมูลทรัพยากร ความรู้ ภูมิปัญญา ข้อมูลความต้องการของชุมชน และข้อมูลที่ใช้เรียนรู้มาจากที่อื่นๆ

(5). เครื่องมือ หรือวิธีการ ในที่นี้คือการทำประชาพิชญ์ เป็นวิธีการที่ชุมชนร่วมกันวิจัยตนเอง วิจัยชุมชน สำรวจข้อมูลเพื่อทำแผนแม่บทชุมชน กำหนดชีวิตตนเอง

(6). แผน หมายถึงแผนแม่บทชุมชน อาจเรียกว่าแผนยุทธศาสตร์ หรือแผนชีวิตของชุมชน เพราะเป็นแผนที่วางเป้าหมายและวิธีการเพื่อบรรลุเป้าหมายนั้น เป็นแผนแม่บท เพราะเป็นแม่ที่ให้เกิดการกระทำต่างๆ เกิดโครงการและกิจกรรมตามมา

2.3.3. ขั้นตอนการทำแผนแม่บทชุมชน (เสรี พงศ์พิศ, 2546 ก, น. 101-114)

ขั้นตอนการทำแผนแม่บทชุมชนมีอยู่ 7 ขั้นตอน โดยมีกลุ่มเป้าหมาย คือตัวแทนของหมู่บ้านแต่ละหมู่บ้านมารวมกัน ในระดับตำบล เป็นคณะทำแผนแม่บทชุมชนตำบล อาจเลือกหมู่บ้านละ 3-5 คนตามขนาด จำนวนรวมทั้งตำบลไม่ควรมากกว่า 50 คน คณะทำแผนแม่บทชุมชนระดับตำบลนี้จะเป็แกนนำสำคัญเพื่อกำหนดงานในหมู่บ้านตนเอง และทุกเดือนจะนำข้อมูล นำผลที่ได้รับเสนอต่อที่ประชุม คณะทำแผนตำบลและเตรียมเวทีต่อไป

(1).การเตรียมการ: เตรียมมนักวิจัยชุมชน ชุมชน รวมทั้งเตรียมวิทยากรจากภายนอก

การเตรียมชุมชน ทำความเข้าใจกับชุมชนเป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่ง เพราะชุมชนเคยมีภาพเก่าๆของโครงการพัฒนาที่เข้าไปในหมู่บ้านพร้อมกับเงิน ถ้าไม่ใช่งานวิจัยก็เป็นงานหรือโครงการของหน่วยราชการต่างๆ ที่ขอให้ผู้นำชุมชนเก็บข้อมูล ทำข้อมูลจนชาวบ้านเบื่อหน่าย ไม่รู้ว่าทำแล้วได้อะไร การเริ่มต้น จึงควรทำความเข้าใจกับผู้นำคือกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน อบต. และคนที่เป็นหลักในกลุ่มต่างๆ รวมทั้งผู้นำธรรมชาติหรือคนเฒ่าคนแก่ที่ชาวบ้านให้ความยอมรับนับถือ เพื่อให้ผู้นำเหล่านี้ถ่ายทอดความเข้าใจในการทำประชาพิชญ์ก่อนจะลงมือทำ

จากนั้นคัดเลือกผู้นำหรือตัวแทนหมู่บ้านละ 3-5 คน เพื่อเข้าไปร่วมเป็นคณะทำงานระดับตำบล ซึ่งรวมทุกหมู่บ้านแล้วไม่ควรเกิน 50 คน ถ้าอยู่ระหว่าง 30-50 คนก็จะเป็นขนาดที่จัดการและทำงานร่วมกันเป็นทีมได้ง่าย ผู้แทนหมู่บ้านเหล่านี้จะไปประชุมระดับตำบลเพื่อเรียนรู้แนวคิดและวิธีการทำงาน แล้วนำกลับไปถ่ายทอดให้ทีมงานของตน

ทีมงานในหมู่บ้าน คือบุคคลที่ได้รับการคัดเลือกหรืออาสาเข้ามาทำงานร่วมกันให้ได้จำนวนที่เฉลี่ยแล้ว 1 คนต่อ 10 ครัวเรือน คนเหล่านี้คือนักวิจัยชุมชนที่จะสำรวจ เก็บรวบรวมข้อมูล แต่ละคนรับผิดชอบประมาณ 10 ครอบครัวยิ่งไม่มากไม่น้อยเกินไป

(2). เวทีที่ 1 เปิดโลกแห่งการเรียนรู้ ทำความเข้าใจวิธีการ กำหนดการบ้านให้ไปทำข้อมูลรายรับรายจ่าย หนี้สิน ของแต่ละหมู่บ้าน เพื่อนำมาวิเคราะห์ในเวทีที่ 2 และให้เรียนรู้เรื่องประวัติศาสตร์ชุมชน โดยคนเฒ่าคนแก่ของหมู่บ้าน

(3). เวทีที่ 2 นำข้อมูลรายรับ รายจ่าย หนี้สิน ที่เก็บได้มาประเมิน ประมวลกำหนด"การบ้าน" การทำข้อมูลทรัพยากร ความรู้ ภูมิปัญญา เพื่อวิเคราะห์ในเวทีที่ 3

3.1 หลังจากที่ทำการสำรวจรายรับรายจ่ายหนี้สินประมาณ 1 เดือนหรือมากกว่านั้น นักวิจัยชุมชนก็นำข้อมูลเหล่านั้นมารวมกัน แยกหมวดหมู่ ประมวลผลจากจำนวนที่เก็บได้ (เพราะคงเก็บได้ไม่ครบทุกครัวเรือน) แล้วนำผลดังกล่าวไปเข้าประชุมเวทีที่ 2 ในระดับตำบล ตามปกติแล้ว หนึ่งเดือน อาจจะเก็บได้ไม่หมด ก็นำเพียงบางส่วนไปเสนอในเวทีตำบล และยังไม่วิเคราะห์รวม จะวิเคราะห์ในเวทีที่ 3 ต่อไป

ในเวทีนี้ นอกจากรายงานผลการสำรวจที่เป็นตัวเลขแล้ว ให้รายงานเหตุการณ์ต่างๆที่เกิดขึ้น ว่ามีปัญหาอุปสรรคอะไร มีสิ่ง ใดเกิดขึ้น ปฏิกริยาตอบสนองจากชาวบ้านเป็นอย่างไร ใช้วิธีไหนจึงเก็บผลได้มากที่สุด เก็บแล้วชาวบ้านเข้าใจมากขึ้น เห็นประโยชน์สำหรับชุมชนมากขึ้นหรือไม่ เหล่านี้เป็นการสรุปบทเรียนขั้นแรกของชุมชน

3.2 ในเวลาเดียวกัน ในเวทีนี้อาจจะเชิญคนเฒ่าคนแก่ ผู้รู้ประวัติความเป็นมาของชุมชน วัฒนธรรมท้องถิ่น วิถีชีวิต วิถีชุมชน และการดิ้นรนของชาวบ้านในอดีต ให้มาเล่า

เรื่องให้ฟังพอสังเขป ให้เกิดความสำนึกในท้องถิ่นร่วมกัน และร่วมกันเสวนาเรื่องประวัติศาสตร์ของตนเอง

3.3 เตรียม“การบ้าน”การทำข้อมูลเรื่องทรัพยากร ภูมิปัญญา ซึ่งถือว่ามีความสำคัญ เพราะทางเลือกใหม่ขอ ชุมชนจะต้องอยู่บนฐานทรัพยากรและภูมิปัญญา อันเป็น “ทุน”สำคัญของชุมชน ไม่เช่นนั้นชุมชนจะเห็นแต่ปัญหา ซึ่งทำให้มีความทุกข์แล้วไปแสวงหาทางออกแบบเดิมๆ คือมองหาแหล่งทุน แหล่งขอความช่วยเหลือทันที ก่อนที่จะมองเข้าไปในชุมชน มองหาทางออกของตนเอง จากทุนของตนเองก่อน

นอกจากนี้ ให้เก็บข้อมูลสุขภาพ โรคภัยไข้เจ็บที่เป็นกันมาก รวมโรคทางกาย โรคประสาท เครียด วิธีการดูแลรักษา สาเหตุการตาย สภาพแวดล้อมต่างๆ ดิน น้ำ อากาศ การออกกำลังกาย การพักผ่อน พฤติกรรมการบริโภค ของมีเนมา ผงชูรสต่างๆ สุขอนามัยชุมชน หากประเมินปัญหาสุขภาพ ชาวบ้านจะโยงปัญหาเหล่านี้ไปถึงปัญหาชีวิตโดยรวม จึงให้มีการเก็บข้อมูลปัญหาต่างๆทั้งหมด ปัญหาการทำมาหากิน สิ่งแวดล้อม ปัญหาสังคม ปัญหาการอพยพย้ายถิ่นของคนในหมู่บ้าน ปัญหายาเสพติด ปัญหาการศึกษา ฯลฯ ช่วยให้ชุมชนค่อยๆ มองภาพรวมโดยการโยงภาพย่อยต่างๆเข้าด้วยกัน เพื่อให้เห็นความสัมพันธ์ของทุกส่วน และการ แก้ไขปัญหาจะต้องแก้ทั้งหมดพร้อมกัน แก้เป็นเรื่องๆ อย่งๆจะไม่เป็นผลยั่งยืน

(4). เวทีที่ 3 นำข้อมูลรายได้ รายจ่าย หนี้สิน มาวิเคราะห์ เตรียมการไปศึกษาดูงาน

4.1 หลังจากการทำงานสองสามเดือน น่าจะมีข้อมูลตัว เลขรายรับ รายจ่ายหนี้สินเพียงพอเพื่อการวิเคราะห์ในระดับตำบล รวมตัวเลขทุกหมู่บ้านเข้าด้วยกัน จะได้ภาพของตำบลว่า มีรายรับ รายจ่าย และหนี้สินอยู่เท่าไร ถ้าหากไม่ได้ข้อมูลครบทุกครัวเรือน และได้เพียงครึ่งเดียวหรือสามในสี่ ก็อาจจะคำนวณหรือคาดการณ์ตัวเลขรวมของหมู่บ้านและตำบลได้

อนึ่ง การทำประชาพิจัย ไม่ได้เน้นที่ตัวเลขว่าต้องแม่นยำ การทำประชาพิจัยเน้นที่กระบวนการ การมีส่วนร่วมในการทำข้อมูล ให้ข้อมูล และประมวลข้อมูล เพื่อ ให้ทุกคนเห็นภาพที่แท้จริงของตนเอง แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าตัวเลขไม่สำคัญเลย เพียงแต่ตัวเลข เดือนแรกอาจจะห่างไกลความเป็นจริงมาก โดยเฉพาะ หนี้สินและรายรับเพราะไม่กล้าบอกแต่หลังจากที่ทำโครงการนี้ไประยะหนึ่ง เริ่มมีความเชื่อมั่นและความไว้วางใจ ตัวเลขที่แท้จริงจะค่อยๆ ปรากฏ ตัวอย่างที่ตำบลเขาคราม จังหวัดกระบี่ การสำรวจจีห้าเดือนแรก หนี้สินของตำบลนี้เท่ากับ 54 ล้านบาท แต่หนึ่งปีเศษให้หลัง ตัวเลขจริงๆคือ 100 กว่าล้านบาท เฉพาะหนี้ ธ.ก.ส. ก็มี 94 ล้านบาทแล้ว

4.2 นอกจากวิเคราะห์รายรับรายจ่าย หนี้สิน เวทีนี้ทำการประเมินการเก็บข้อมูลทรัพยากร ความรู้ ภูมิปัญญาของหมู่บ้านว่าทำได้แค่ไหน ได้อะไรดีๆ บ้าง มีปัญหาอุปสรรคอะไร จะได้ช่วยกันแก้ไขและปรับปรุงการเก็บข้อมูลเมื่อกลับไป เพื่อให้ได้ข้อมูลสมบูรณ์ที่สุดเท่าที่ทำได้

4.3 ในเวทีเดียวกัน ให้เตรียมการไปศึกษาดูงานในชุมชนอื่นที่ประสบความสำเร็จ โดยเฉพาะการทำแผนแม่บทชุมชน และการพัฒนาระบบเศรษฐกิจชุมชนจากการทำแผน การตัดสินใจว่าจะไปศึกษาดูงานที่ไหน เรื่องอะไร ควรมาจากข้อมูลที่สำรวจและประมวลจากศักยภาพ ปัญหา และความต้องการของชุมชน เพื่อให้สิ่งที่ไปเรียนรู้ ตรงประเด็นหรือใกล้เคียงกับสภาพที่เป็นจริงของชุมชนในตำบลของตนเองมากที่สุด

(5). เวทีที่ 4 นำข้อมูลการไปศึกษาดูงานมาวิเคราะห์ รวมทั้งข้อมูลทรัพยากร และกลับไปเตรียมการระดมวิสัยทัศน์ของแต่ละชุมชน หาทางเลือกและ ความต้องการที่แท้จริงของแต่ละชุมชน เพื่อนำมาปฐักให้เป็นแผนแม่บทระดับตำบล

จากนั้น สรุป ประโยชน์ที่ได้จากการดูงาน นำมาคิดต่อว่าจะประยุกต์ใช้กับชุมชนของตนเอง ทั้งคว ามคิดและการปฏิบัติ นามธรรมและรูปธรรม ได้อย่างไร โดยไม่เลียนแบบแต่เรียนรู้ และพัฒนาจากศักยภาพที่แท้จริงของตน เมื่ อสรุปบทเรียนแล้ว ควรวิจารณ์ด้วยว่า เห็นอะไรที่เป็นจุดอ่อน ห รือข้อจำกัดของชุมชนที่ไปดูงานมาเพื่อให้ตระหนักและหลีกเลี่ยงหรือแก้ไข ก่อนที่จะเกิด

5.1 วิเคราะห์ข้อมูลทรัพยากร ความรู้ภูมิปัญญา ปัญหาสุขภาพ ที่รวบรวมมาได้ บวกกับข้อมูลรายรับรายจ่าย หนี้สิน เพื่อให้เห็นภาพรวม ศักยภาพ ปัญหา

5.2 ร่วมกันสร้างวิสัยทัศน์ หรือกรอบใหญ่ให้มีการนำไปทำรายละเอียดในแต่ละหมู่บ้านเอง วิสัยทัศน์คือ ภาพในจินตนาการที่ชาวบ้านอยากให้เกิดกับหมู่บ้าน ชุมชนของตนเป็นอย่างไร อยู่เย็นเป็นสุข อยู่ดีกินดี มีสภาพแวดล้อมที่ไม่เป็นพิษภัยและอุดมสมบูรณ์ มีงานทำและฐานทางเศรษฐกิจที่พอเพียงเพื่ออยู่ได้อย่างมีศักดิ์ศรี มีชุมชนสามัคคีช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

วิสัยทัศน์ควรอยู่บนรากฐานความเป็นจริง วิสัยทัศน์ที่ดีมีรากฐานอยู่ที่อดีตและปัจจุบัน อันจะนำสู่อนาคตและทำให้เกิดเป็นจริงได้ วิสัยทัศน์จึงไม่ใช่การฝันเพื่อง

5.3 เตรียมการไปทำแผนแม่บทชุมชนในแต่ละหมู่บ้าน วางกรอบให้เข้าใจร่วมกันว่า การเขียนแผนแม่บทชุมชนในระดับหมู่บ้านนั้น ไม่จำเป็นต้องทำให้เป็นแผนสมบูรณ์แบบอย่างที่จะทำกันในระดับตำบล ขอให้มียุทธศาสตร์หรือภาพในฝัน ชุมชนในจินตนาการ และร่วมกันสร้างเงื่อนไข หรือสร้างทางเพื่อนำไปสู่ชุมชนในอุดมคตินั้น ใช้ฐานข้อมูลที่สำรวจได้

เพื่อช่วยให้มองเห็นว่า จะพัฒนาชุมชนของตนเองต่อไปอย่างไร ใช้ทุนของชุมชนแก้ไขปัญหาดังกล่าวได้อย่างไร

(6). เวทีที่ 5 นำแผนแม่บทจากหมู่บ้านเข้าสู่ระดับตำบล ร่วมกันวิเคราะห์สิ่งที่ได้จากแต่ละหมู่บ้าน และมองภาพรวมเพื่อเตรียมการเขียนแผนตำบลและนำเสนอเพื่อประชาสัมพันธ์

6.1 การนำเสนอแผนแม่บทชุมชนของแต่ละหมู่บ้าน โดยแผนจะประกอบไปด้วยแผนงาน โครงการ และกิจกรรม เมื่อทุกหมู่บ้านนำเสนอแล้ว มีการวิเคราะห์ให้เห็นว่า มีความเหมือนความแตกต่างอะไรบ้าง มีความซ้ำความเหลื่อมอะไรบ้าง ที่เมื่อนำมารวมเป็นแผนตำบลแล้ว อาจจะทำให้หมู่บ้านหนึ่งรับผิดชอบในการผลิตบางอย่าง และให้ทุกหมู่บ้าน ร่วมกันบริโภค แบ่งกันทำ ร่วมกันใช้ จะได้ไม่แข่งขันกัน และทำให้คุ้มต่อการลงทุนการผลิต และสามารถแข่งขันกับสินค้าหรือผลิตภัณฑ์จากตลาดได้

6.2 เมื่อได้แผนงาน โครงการ กิจกรรมจากหมู่บ้านต่างๆ และทำการวิเคราะห์แล้วจึงเตรียมการเขียนแผนแม่บทตำบล โดยอาจกำหนดให้มีคณะทำงานร่วมกันทำและอาจขอ "พี่เลี้ยง" จากคนนอกที่ช่วยให้เห็นกรอบที่ชัดเจนขึ้น และช่วยให้เขียนแผนได้เป็นระบบและมีประสิทธิภาพ เพราะแผนแม่บทชุมชนจะประกอบด้วย แนวคิด วิสัยทัศน์ เป้าหมาย แนวทาง แผนงาน โครงการ กิจกรรม และอาจเพิ่มเติมองค์ประกอบอื่นๆ ที่เห็นว่าสำคัญและเป็นประโยชน์

6.3 เตรียมการประชาสัมพันธ์แผนแม่บทชุมชนตำบลโดยนัดหมาย วัน เวลา สถานที่ และเชิญบุคคลที่เกี่ยวข้องชาวบ้าน กลุ่มองค์กรต่างๆในชุมชน ผู้นำ อบต. บุคคลจากภายนอก เช่น นายอำเภอ หัวหน้าส่วนราชการต่างๆที่เห็นว่าเหมาะสมและควรรับรู้ ว่า ชาวบ้านได้ทำแผนชีวิตของตนเองแล้ว หน่วยงานที่จะเข้าไปพัฒนาหรือช่วยเหลือจะต้องช่วยตามกรอบแผนแม่บทชุมชน อาจเชิญคนจากภาคเอกชน องค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการฯลฯที่คิดว่าน่าจะช่วยให้ได้แผนที่ดีขึ้น

(7). เวทีที่ 6 การทำประชาพิจารณ์แผนในระดับตำบล เชิญชวนผู้นำและชาวบ้านจากทุกหมู่บ้านเข้าร่วมให้มากที่สุด

การทำประชาพิจารณ์แผนแม่บทชุมชน เป็นเวทีสุดท้ายที่ระดมคนจากตำบลให้มาร่วมเรียนรู้ พิจารณาแผนแม่บทอันเป็นแผนชีวิตของตนเอง ว่าเห็นด้วยหรือไม่อย่างไร มีข้อจำกัดหรือข้อบกพร่องอะไรที่ควรแก้ไข ทำอย่างไรให้เป็นแผนที่ มีประสิทธิภาพและเป็นจริงได้ ต้องทำความเข้าใจร่วมกันอีกครั้งว่า นี่คือนโยบายของชุมชน ไม่ใช่แผนของงบประมาณ หรือโครงการเพื่อนำเสนอส่วนราชการต่างๆ(ซึ่งก็ทำได้ แต่ไม่ใช่เป้าหมายหลัก)

2.3.4 การแปรแผนไปสู่การปฏิบัติ

หลังการทำประชาพิจารณ์แผนแล้ว ซึ่ง ทำกับการได้รับฉันทานุมัติจากชุมชน คณะทำงานอาจจะคงอยู่ หรืออาจตั้งคณะกรรมการหรือคณะทำงานขึ้นมาใหม่ก็ได้ เพื่อนำแผน ไปสู่การปฏิบัติ ซึ่งประกอบด้วยแนวทาง 4 ประการ

(1).การจัดลำดับความสำคัญก่อนหลังของแผนและโครงการต่างๆ แผนแม่บทอาจมีหลายสิบโครงการ และกิจกรรมภายใต้แต่ละโครงการอีกจำนวนมาก คงไม่สามารถทำทุกอย่างพร้อมกัน จึงต้องมีการวิเคราะห์ จัดลำดับความสำคัญ และดูว่าจะพัฒนาให้เป็นแบบผืนน้ำกำลัง (synergy) และแบบเกื้อกูล (cluster) ได้อย่างไร

(2).การวิเคราะห์ความเป็นไปได้ทางธุรกิจ ตั้งแต่ การลงทุน กระบวนการผลิต การบริโภค การตลาด การจัดการทุกขั้นตอน การลงทุนอาจคิดว่าเป็นเรื่องใหญ่ แต่ถ้ามี แนวโน้มเป็นธุรกิจที่ให้ผลตอบแทนดี การร่วมทุนโดยชาวบ้านก็ไม่น่าเป็นเรื่องยาก และอาจมีส่วน สมทบจากภายนอก หรือเครือข่ายต่างๆ ได้

(3).การฝึกอบรมด้านวิชาการ เทคนิคต่างๆ เพื่อส รางวิทยากรท้องถิ่นใน ประเด็นที่สำคัญๆ ที่อยู่ในแผนแม่บท โครงการและกิจกรรมต่างๆ วิทยากรเหล่านี้จะไปขยายผลใน หมู่บ้านตนเอง การฝึกอบรมอาจรวมถึงวิธีการจัดการ การทำบัญชี เป็นต้น

(4).การจัดองค์กรภายในว่าหมู่บ้านไหนควรผลิตอะไร จัดการเรียน อย่างไม่จัดการตลาดอย่างไร ประสานกับองค์กรภายนอกอย่างไร เพื่อให้เกิดระบบเศรษฐกิจชุมชน ที่ไม่จำกัดตัวอยู่ในชุมชนเท่านั้น

2.4 แนวคิดงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น (Community-Based Research) ของ สำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย (สกว.)

แนวคิดงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น มุ่งเน้นให้คนในชุมชนเข้า มาร่วมกระบวนการคิด ตั้ง คำถาม วางแผน และทำวิจัยเพื่อหาคำตอบอย่างเป็นระบบ และเรียนรู้จากงานวิจัยที่เป็นเชิง ปฏิบัติการจริง (action research) เพื่อตอบคำถาม หรือ ความสงสัยบางอย่าง โดยมีการแยกแยะ ประเด็นว่า ข้อสงสัยอยู่ตรงไหน มีการค้นหาข้อมูลก่อนทำ มีการวิเคราะห์ ความน่าเชื่อถือของ ข้อมูล มีการวางแผนการทำงานบนฐานข้อมูลที่มีอยู่ และในระหว่างลงมือทำ ก็จะมีการทบทวน ความก้าวหน้า วิเคราะห์อุปสรรคและความสำเร็จอย่างสม่ำเสมอ ในที่สุดก็สามารถจะสรุปบทเรียน เพื่อตอบคำถามที่ตั้งไว้ แล้วอาจจะทำใหม่ให้ดีขึ้น ทั้งหมดนี้ดำเนินการโดยชุมชนท้องถิ่น ซึ่งเป็น “ผู้สงสัย” นั่นเอง

งานวิจัยแบบนี้ไม่ได้เน้นที่ “ผลงานวิจัย” หรือการค้นพบองค์ความรู้ใหม่ หากแต่ มอง “กระบวนการวิจัย” เป็น “เครื่องมือ” ในการเพิ่มพลัง (Empower) ชุมชน ในการจัดการตาม

แผน เป็นอีกแนวทางหนึ่งในการสร้างเสริมความเข้มแข็ง ของชุมชนได้ ด้วยมีเป้าหมายอย่างน้อย 4 ประการ ดังนี้

2.4.1 เป้าหมายของการวิจัยเพื่อท้องถิ่น

(1).คน (man) เป็นเรื่องของการสร้างคน การพัฒนาศักยภาพบุคคล (human resource management) ในแง่การพัฒนาความคิด มโนทัศน์ วิสัยทัศน์ และกระบวนการ ทักษะใหม่ต่อการพัฒนาสังคม ที่มีพื้นฐานสอดคล้องกับสังคมแห่งการเรียนรู้ ไม่ว่าจะเป็นการมอง มนุษย์อย่างมีคุณค่า มีศักยภาพมากกว่าการยึดปัจเจกชนเป็นที่ตั้ง การมองเรื่องการพัฒนาแบบ องค์กรรวม (holistic approach) มากกว่าการแยกส่วน ให้ความสำคัญกับการระดมความคิดเห็น ร่วมกันมีการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร หรือให้ความสำคัญกับข้อมูลความรู้ความจริงอย่างเป็นเหตุ เป็นผลในการตัดสินใจ มากกว่าการใช้ความรู้สึกส่วนตัว รู้จักการทำงานเป็นทีม รวมไปถึงการ พัฒนาขีดความสามารถในกระบวนการวิจัย (research process) เช่น การวิเคราะห์ปัญหา การ วางแผน การประชุมอย่างมีส่วนร่วม การบันทึกข้อมูล การจับประเด็นและการเชื่อมโยงข้อมูล การ วิเคราะห์และการสรุปข้อมูล การจัดระบบฐานข้อมูลเพื่อการพัฒนาท้องถิ่น และการประสาน ศักยภาพภายนอก มาหนุนเสริมการทำงาน ซึ่ง คน ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงเฉพาะชาวบ้านเท่านั้น แต่ หมายรวมถึงนักวิชาการ นักพัฒนาเอกชนและข้าราชการในหน่วยงานของรัฐด้วย

(2).ความรู้ เป็นเรื่องของการสร้างสังคมความรู้แห่งอนาคต ให้เกิดขึ้นอย่าง ยั่งยืน หมายถึงกระบวนการตัดสินใจหรือดำเนินการใดๆของท้องถิ่นสังคมและประเทศที่ตั้งอยู่บน พื้นฐานของความรู้ความจริงอย่างเป็นเหตุเป็นผล (knowledge-based) และการมีส่วนร่วมจากทุก คน โดยเฉพาะกลุ่มคนระดับรากหญ้า ไม่ใช่มาจากการใช้ความคิดเห็นส่วนตัวของคนบางกลุ่มใน การตัดสินใจ หรือกระทำการใดๆที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของส่วนรวม โดยอาศัยอำนาจหน้าที่เพื่อแสวง ผลประโยชน์ส่วนตน ขณะเดียวกันก็จะเป็นการสร้างความรู้ให้ เกิดขึ้นอย่างหลากหลาย เพื่อนำไป แก้ปัญหาท้องถิ่นและสังคม ตลอดจนเป็นการยกระดับความรู้สู่การสร้างแนวคิดทฤษฎีใหม่ๆ จาก ฐานราก (Grounded Theory) เพื่อเป็นต้นแบบในการศึกษาวิจัย และการกำหนดทิศทางการ พัฒนาสังคมแห่งอนาคต

ดังนั้น แหล่งความรู้ใหม่จึงไม่ได้มาจากราคา รางชาติแต่เพียงแหล่งเดียว หากแต่จะมีส่วนผสมจากองค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นพื้นฐานสำคัญจากการเรียนรู้ของ สังคมทุกระดับ ผ่านกระบวนการศึกษา กระบวนการวิจัย และกระบวนการพัฒนาประเทศ และที่ สำคัญ เป็นกระบวนการที่สร้างความเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมแห่งการค้นหาคำตอบ ความจริงของ คน เป็นความรู้ ความจริงในความหมายใหม่แห่งความเท่าเทียมกันของสังคมในอนาคต

(3). เครือข่ายกับการเรียนรู้ เพื่อจะพัฒนาสังคมใหม่ ให้เป็นสังคมแห่งการเรียนรู้ สร้างสังคมแห่งความจริงที่มีความเป็นเหตุเป็นผล เป็นสังคมแห่งการค้นหาและค้นพบ ความรู้ความจริงอย่างมีส่วนร่วมจากกลุ่มคนหลากหลาย ทั้งในกระบวนการศึกษารวบรวมข้อมูล การวิพากษ์ วิจารณ์ หาข้อสรุป และการตัดสินใจ โดยเน้นการพัฒนาจากฐานข้อมูลท้องถิ่น ของ คนท้องถิ่น เพื่อคนท้องถิ่น และโดยคนท้องถิ่นอย่างหลากหลาย ซึ่งจะเป็นการหนุนช่วยระหว่างกัน มีการดึงศักยภาพที่หลากหลายจากชาวบ้าน นักวิชาการ นักพัฒนาเอกชน และเจ้าหน้าที่รัฐมา หนุนเสริมการพัฒนาท้องถิ่นและประเทศ รวมทั้งมองเป้าหมายส่วนรวมมากกว่าเป้าหมายบุคคล และคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง ซึ่งจะช่วยลดช่องว่างและข้อขัดแย้ง อันเกิดจากข้อจำกัดและเงื่อนไขต่างๆ ในกระบวนการพัฒนาของแต่ละองค์กรและหน่วยงาน

(4). หน่วยจัดการความรู้ที่เป็นอิสระ สกว. หวังในระยะไกลว่าจะเกิดกลไก กลุ่มคนท้องถิ่นที่สามารถจัดการหรือยกระดับความรู้ โดยการนำความรู้ต่างๆ ที่กระจัดกระจายอยู่ ตามท้องถิ่นมาสังเคราะห์ร่วมกับผู้รู้ นักวิชาการในพื้นที่ไปพร้อมกับ การประสานความร่วมมือ ระหว่างองค์กร ภาคพันธมิตรต่างๆ ในท้องถิ่นทุกระดับ ที่มีส่วนเกี่ยวข้องในงานวิจัยและพัฒนา ตั้งแต่ระดับนโยบายจนถึงระดับปฏิบัติการ เพื่อนำความรู้ต่างๆ มาแลกเปลี่ยนพูดคุย สู่การกำหนด ทิศทางวิจัยและพัฒนาได้อย่างยั่งยืน บนพื้นฐานการผสมผสานกับองค์ ความรู้จากภายนอก อันจะ นำไปสู่ชุมชนเข้มแข็งในอนาคต ทั้งนี้กลไก กลุ่มคนท้องถิ่นเหล่านี้ จะต้องเป็นอิสระจากพันธนาการ ใดๆ ไม่ว่าจะเป็นโครงสร้างทางอำนาจ การครอบงำจากกลุ่มใดหนึ่ง

สกว. เชื่อว่าการวิจัยเพื่อท้องถิ่น จะนำไปสู่การเกิดกลุ่มชุมชนที่เข้มแข็งใน ท้องถิ่น สามารถแก้ปัญหาของตนเองได้ในขั้นต้น มีการประสานเครือข่ายที่ดีพอที่จะก่อให้เกิดการ แลกเปลี่ยนความรู้ ขวสารข้อมูลระหว่างกัน ก็จะสามารถแก้ไขปัญหาเชิงระบบที่ซับซ้อนเชื่อมโยง ในขั้นที่สองได้ ขณะเดียวกันก็รู้ทันความเคลื่อนไหวของโลกภายนอก เข้าใจโอกาสและภาวะ คุกคามที่มาพร้อมกับความเปลี่ยนแปลง และปรับตัวได้อย่างเหมาะสมกับวิถีชีวิตของท้องถิ่น ซึ่ง อาจกล่าวได้อีกนัยหนึ่งว่า เป็นการปฏิรูปประเทศไทยจากฐานที่สำคัญที่สุด คือชุมชนท้องถิ่น โดยใช้งานวิจัยสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน

2.4.2 ลักษณะสำคัญของโครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่น

(1). เป็นเรื่องอะไรก็ทำอย่างไรก็ได้ ที่ชุมชนหรือคนในท้องถิ่นเห็นว่ามี ความสำคัญ และอยากจะค้นหาคำตอบร่วมกัน ซึ่งชุมชนในที่นี้มีความหมายที่หลากหลาย หมายถึงรวมถึงกลุ่มคนในพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์กันอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ ที่มีเป้าหมายหรือ ดำเนินกิจกรรมบางอย่างเพื่อให้บรรลุเป้าหมายร่วมกัน เช่นกลุ่มแม่บ้าน กลุ่มอาชีพ กลุ่มออม

ทรัพย์ หน่วยงานรัฐ องค์การพัฒนาเอกชน ผู้ประกอบการ ครู เด็กและเยาวชน คนชรา พระสงฆ์ ชนเผ่า ฯลฯ

(2). ชุมชนมีส่วนร่วมในกระบวนการค้นหาคำตอบร่วมกัน คือเปิดโอกาสให้คนหรือชุมชนในท้องถิ่น ร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมเรียนรู้วิเคราะห์ ร่วมตรวจสอบและแปลความหมาย รวมทั้งคาดว่าจะเกิดการเปลี่ยนแปลงภายหลังการดำเนินงานวิจัย

การมีส่วนร่วมของชุมชนในกระบวนการวิจัยนี้มี “ความเข้มข้น” และมีบทบาทที่ต่างกัน ปลายด้านซ้ายเป็นการวิจัยที่คนนอกไปทำ ให้ทั้งหมด คนในชุมชนเป็นเพียงผู้ให้ข้อมูล สำหรับปลายด้านขวา เป็นการวิจัยที่ทำโดยคนในชุมชนทั้งหมด สามารถเลือกเรื่องเอง ทำเอง สรุปผลเอง ส่วนตรงกลางเป็นสภาพที่เป็นอยู่ส่วนใหญ่ คือทีมนักวิจัยมักประกอบไปด้วยคนนอกและคนในชุมชน บางโครงการที่มีความพร้อมสูงก็จะอยู่ใกล้ด้านขวา แต่ที่สำคัญที่สุด ไม่ว่าจะเริ่มจากจุดใด การวิจัยจะต้องทำให้การมีส่วนร่วมของชุมชนเคลื่อนไปทางด้านขวามากขึ้นเรื่อยๆ หมายความว่า “ กระบวนการวิจัย” ต้องเปิดโอกาสให้ชุมชนได้เรียนรู้และเป็นผู้ทำมากขึ้น

จุดเริ่มงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น

ชุมชนถูกวิจัย

ชุมชนทำวิจัยเอง

(3). มีการดำเนินงานรวบรวมข้อมูล และทดลองปฏิบัติการใน 3 ระยะ ระยะแรก วิจัยให้ทราบสภาพที่เป็นอยู่ได้แก่ สภาพหรือบริบทชุมชน ภูมิปัญญาในชุมชน สภาพของปัญหานั้น ทราบสาเหตุ ปัจจัย เงื่อนไขปัญหา เลือกทางเลือกในการแก้ไขปัญหา ระยะที่สอง เป็นการทดลองทำ (วิจัยปฏิบัติการ) เพื่อแก้ปัญหา และวิเคราะห์ สรุปบทเรียน รวมทั้งสิ่งที่ได้เรียนรู้ ระยะที่สาม เป็นการร่วมกันเสนอทางเลือก รูปแบบ แผนพัฒนา ฯลฯ ของชุมชนท้องถิ่น

อนึ่ง ด้วย หลักการการสนับสนุนงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นของสกว.ในปัจจุบันดังกล่าว จึงทำให้เกิดงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นของสกว.ในสองรูปแบบคือ

1. งานวิจัยเต็มรูปแบบ เป็นงานที่มีลักษณะสมบูรณ์ตามแนวความคิดการวิจัยเพื่อท้องถิ่น ทั้งในเชิงเนื้อหาและกระบวนการ ภายใต้หลักการที่ว่า “เป็นปัญหาของชาวบ้าน ชาวบ้านเป็นทีมวิจัย และมีปฏิบัติการเพื่อแก้ปัญหา” โดยใช้ระยะเวลาดำเนินการไม่เกิน 2 ปี ผ่านกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (participatory action research) งานแบบนี้มีสอง

ลักษณะคือ เน้นกระบวนการแก้ปัญหาสังคมในทุกประเด็น เป็นการศึกษาเชิงกระบวนการเคลื่อนตัวของชุมชนต่อการแก้ปัญหาต่างๆที่ชุมชนท้องถิ่นร่วมกันดำเนินการ กับการทดลองเพื่อหาทางเลือกที่มีประสิทธิภาพ คุ่มค่าและคุ่มทุนที่สุดของชุมชนโดยเน้นการพึ่งตนเองเป็นหลัก ในการผลิต การแปรรูป การตลาด โดยเน้นทางเลือกอาชีพเป็นหลัก

2. การวิจัยไม่เต็มรูปแบบ เช่น การวิจัยเบื้องต้น ในการพัฒนาโจทย์วิจัย สรุปองค์ความรู้และรวบรวมจากการทำงานพัฒนาของชุมชน หรือรวบรวมความรู้เกี่ยวกับประเพณี ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น การวิจัยเชิงความร่วมมือในการทำงานท้องถิ่นกับหน่วยงานอื่นๆ

จากการศึกษางานวิจัยของประชาชนในเบื้องต้น โดยคณะนักวิจัยที่บ้าน งานวิจัยของเกษตรกรในมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย) และเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก การทำวิจัยและพัฒนาโดยการทำแผนแม่บทชุมชน และการวิจัยเพื่อท้องถิ่นของสกว. นั้น จากการศึกษาเบื้องต้นถึงแนวคิด และกระบวนการในการวิจัย พบว่าต่างมีจุดมุ่งหมาย ในการสร้างกระบวนการเรียนรู้และจัดการความรู้ของชุมชนเพื่อพัฒนาความเข้มแข็งให้กับชุมชน และการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยเน้นแนวทางในการจัดการแก้ปัญหาเศรษฐกิจในชุมชนเช่นเดียวกัน ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาเพื่อสังเคราะห์งานวิจัยของประชาชนจากกลุ่มต่างๆ เหล่านี้

อนึ่ง ยังมีชุมชนต้นแบบที่ได้ผ่านการคิดค้นวิจัย จนสามารถสร้างกระบวนการเรียนรู้ และมีองค์ความรู้ ในการจัดการปัญหาเศรษฐกิจของชุมชนที่ครอบคลุมวิถีชีวิตความเป็นอยู่ ไปจนถึงสวัสดิการชุมชน อาทิ ชุมชนศิระะอโคกและชุมชนอินแปลง จังหวัดสกลนคร กลุ่มมอชมทรัพย์ บ้านน้ำขาว บ้านคลองเปี้ยะ อำเภอจะนะ จังหวัดสงขลา กลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์ วัดไผ่ล้อม อำเภอเมือง จังหวัดตราด ชุมชนศิรวัง จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นต้น แต่จากการศึกษาเบื้องต้นพบว่า ชุมชน ต้นแบบเหล่านี้ไม่มีเอกสารการวิจัยอย่างเต็มรูปแบบ ที่เขียนอธิบายถึงก ะบวนการวิจัยโดยประชาชนเช่นงานวิจัย 4 กลุ่มที่กล่าวมาข้างต้น ที่จะทำให้สามารถศึกษาสังเคราะห์เพื่อทำความเข้าใจกระบวนการวิจัยโดยประชาชนได้ เนื่องจากชุมชนต้นแบบดังกล่าวมีการสะสมประสบการณ์ ในการแก้ปัญหาที่ใช้เวลายาวนาน โดยในระยะแรกอาจเป็นการลองผิดลองถูกก่อน ดังนั้นผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาเพื่อทำความเข้าใจกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนต้นแบบดังกล่าวประกอบเพื่อทำความเข้าใจกระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้ของประชาชนด้วย แต่ไม่ได้นำมาสังเคราะห์เช่น งานวิจัยโดยประชาชนจาก 4 กลุ่มดังกล่าวข้างต้น

3.แนวคิดด้านการสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพ

ในมุมมองของนักวิจัยเชิงคุณภาพ จุดอ่อนของการวิจัยเชิงปริมาณที่สำคัญ คือ การให้ความสำคัญกับการศึกษาความสัมพันธ์เชิงสาเหตุ ระหว่างปรากฏการณ์หรือตัวแปร และให้ความสำคัญกับการอ้างอิงผลการวิจัยไปสู่กลุ่มประชากรเป็นอย่างมาก จนละเลยองค์ประกอบของปรากฏการณ์หรือพฤติกรรมของมนุษย์ในส่วนที่เป็นนามธรรม ไม่สนใจและไม่พยายามทำความเข้าใจความหมายของปรากฏการณ์หรือพฤติกรรมของมนุษย์เหมือนนักวิจัยเชิงคุณภาพ รวมทั้งไม่สนใจหน่วยตัวอย่างที่เป็นกรณีพิเศษซึ่งจะนำไปสู่ความรู้ความเข้าใจปรากฏการณ์ที่ลึกซึ้ง ด้วยเหตุนี้ในวงวิชาการจึงต้องมีทั้งงานวิจัยเชิงปริมาณ และงานวิจัยเชิงคุณภาพ เพราะการวิจัยทั้งสองประเภทมีหลักการใหญ่ในการแสวงหาความรู้ความจริงด้วยวิธีการที่มีระบบเช่นเดียวกัน แต่อาจมีรายละเอียดของวิธีการแตกต่างกัน ผลการวิจัยทั้งสองประเภทน่าจะสนับสนุนส่งเสริมให้การแสวงหาความรู้ในศาสตร์ต่างๆ เป็นไปอย่างกว้างขวางมากขึ้น (นงลักษณ์ วิรัชชัย, 2542, น. 119)

3.1 ความหมายและจุดประสงค์ของการสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพ

Jensen and Allen (1996) ระบุว่า การสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพเป็นการศึกษาที่มีความสมบูรณ์ซึ่งเกี่ยวข้องกับการตรวจสอบและการตีความข้อค้นพบอย่างเข้มงวดต่องานวิจัยเชิงคุณภาพที่นำมาศึกษา โดยใช้วิธีวิทยาเชิงคุณภาพ

จุดประสงค์ของการสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพ คือสร้างการตีความหมายข้อค้นพบที่มีเนื้อหาสาระกว้างขวางกว่าข้อค้นพบจากงานวิจัยของแต่ละชิ้นที่นำมาศึกษาเสียใหม่ และอย่างมีลักษณะบูรณาการ วิธีวิทยาเหล่านี้ ทำให้เราทำความเข้าใจในทัศน์และรูปแบบปรากฏการณ์ที่ศึกษาได้ชัดเจนขึ้น ทำให้มีการกลั่นกรองสถานภาพองค์ความรู้ในปัจจุบัน รูปแบบเชิงปฏิบัติการและรวมทั้งทฤษฎีด้วย (Sherwood, 1999)

การสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพมีความแตกต่างกับการปริทรรศน์วรรณคดี (Finfgeld, 2003, pp. 893-904) การสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพ ไม่ใช่การปริทรรศน์วรรณคดีที่เกี่ยวข้องอย่างเป็นระบบ (review literature) (Schreiber et al.,1997; Sherwood, 1997) หรือการรวบรวมผล (collating) จากข้อค้นพบของงานวิจัย (Sherwood,1997) ทั้งไม่ใช่ผลรวม (summing) ของผลการวิจัยหรือการวิเคราะห์ในทัศน์(concept analysis) แต่มันเป็นการนำข้อค้นพบเหล่านั้นมาวิเคราะห์เข้าด้วยกัน ตรวจสอบมัน เพื่อค้นหาสาระสำคัญพื้นฐานและในบางกรณีก็นำปรากฏการณ์เหล่านั้นมาแปลงรูป (Schreiber et al.,1997, p. 314) งานวิจัยเชิงคุณภาพ

นั้นเป็นการตีความหมายมากกว่าการนำผลมารวมกัน (aggregative) เช่นในกรณีของงานวิจัยเชิงปริมาณ (Throne and Peterson, อ้างใน Finfgeld (2003, p. 894)

3.2 ประเภทของการสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพ

Finfgeld (2003, pp. 894-904) เสนอว่า การสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพจำแนกได้เป็น 3 ประเภทคือ การสังเคราะห์เพื่อสร้างทฤษฎี (theory building) การสังเคราะห์เพื่อพัฒนาทฤษฎี (theory explication) และการสังเคราะห์เพื่อพรรณนางานวิจัย (descriptive study) แม้จะแยกเป็นสามประเภทเพื่อง่ายต่อการทำความเข้าใจ แต่ในความเป็นจริงแล้วงานวิจัยทั้งสามประเภทนี้ก็ยังมีความคาบเกี่ยวกันอยู่เสมอ ไม่ได้แยกจากกันอย่างเด็ดขาดชัดเจน

3.2.1 การสังเคราะห์เพื่อสร้างทฤษฎี (Theory building)

ในกรณีของ การสร้างทฤษฎี ข้อค้นพบจากงานที่ศึกษาจำนวนหนึ่งจะถูกนำไปใช้ในการยกระดับทฤษฎีซึ่งเหนือกว่าข้อค้นพบที่ได้จากการศึกษาเพียงงานใดงานหนึ่งเท่านั้น (Schreiber et al., 1997, p. 315) การสร้างทฤษฎีจากการสังเคราะห์งานวิจัยมีสองแนวทางคือ

(1).การสร้างทฤษฎีพื้นฐาน (ground formal theory) การสร้างทฤษฎีพื้นฐานสร้างจากสาระสำคัญทางทฤษฎีที่ค้นพบจากงานวิจัยที่นำมาศึกษา การสังเคราะห์ชนิดนี้เหมาะสมกับกระบวนการพัฒนาทฤษฎีและความเข้าใจในบริบทที่แวดล้อมเรื่องที่ศึกษา วิธีการนี้นำข้อค้นพบที่ได้จากแต่ละงานมาวิเคราะห์โดยใช้ ทฤษฎีพื้นฐานที่เป็นมาตรฐานและจากนั้นทำการสังเคราะห์ข้ามไปมาระหว่างงานที่ศึกษาเพื่อที่จะพัฒนาโมเดลที่มีความครอบคลุมในการอธิบายปรากฏการณ์ที่ศึกษาได้ดียิ่งขึ้น (Kearney, 1998)

(2).การศึกษาอภิมาน (metastudy) เป็นรูปแบบหนึ่งของการสังเคราะห์ในการสร้างทฤษฎีในการสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งวิธีนี้มีขั้นตอนในการทำงานสามขั้นตอน คือ การสังเคราะห์ข้อมูล (meta-data analysis) การสังเคราะห์วิธีวิทยา (metamethod) การสังเคราะห์ทฤษฎี (metatheory)

ในการสังเคราะห์ข้อมูล (meta-data analysis) จะทำการวิเคราะห์ข้อมูลสืบสวนข้อค้นพบจากงานวิจัยเชิงคุณภาพหลายๆงานก่อน แล้วตามด้วยการสังเคราะห์ ข้อค้นพบเหล่านี้ การสังเคราะห์วิธีวิทยา (metamethod) เป็นการศึกษาดูความเหมาะสมสอดคล้องด้านวิธีวิทยาในการแสวงหาความรู้ของงานวิจัยที่ศึกษาอย่างเข้มงวด ส่วน การสังเคราะห์ทฤษฎี (metatheory) เป็นการวิเคราะห์มุมมองทางทฤษฎี ปรัชญา การคิด สมมุติฐาน และบริบทของหลายๆงานวิจัยที่ศึกษาข้ามไปข้ามมาเปรียบเทียบกัน

3.2.2 การสังเคราะห์เพื่อพัฒนาทฤษฎี (Theory explication)

Finfgeld (2003) กล่าวถึงวิธีการนี้ว่าเป็นวิธีที่เธอนำมโนทัศน์มาทบทวนซ้ำและสร้างใหม่ในการศึกษาด้านการแพทย์ในบริบทของปัญหาสุขภาพเรื้อรัง (Finfgeld, 1999) โดยใช้กระบวนการในการสำรวจและแนวคิดการสร้างทฤษฎีพื้นฐาน ของ Noblit and Hare (1988) เป็นแนวทางไปสู่การวิเคราะห์ข้อค้นพบจากหลายๆงานวิจัย ดังนั้น ในกระบวนการเหล่านี้ จึงมีทั้ง การรื้อถอน (deconstruct) การสร้างใหม่ (reconstruct) และสังเคราะห์ (synthesize) ข้อค้นพบที่รายงานจากหลายๆงานวิจัยข้ามไปมาระหว่างกัน เพื่อที่จะได้การพัฒนามโนทัศน์ที่เหมาะสมมากที่สุดในการอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ

3.2.3 การสังเคราะห์เพื่อพรรณนางานวิจัย (Descriptive metasynthesis)

การสังเคราะห์เพื่อพรรณนางานวิจัย เกี่ยวข้องกับการสังเคราะห์ข้อค้นพบและผลในการวิเคราะห์ความครอบคลุม (ภาพรวม) ของปรากฏการณ์ (comprehensive analysis of phenomena) (Schreiber et al., 1997) ซึ่งเป็นสิ่งตรงข้ามกับการพัฒนาทฤษฎี (theory explication approach) ที่เน้นการวิเคราะห์มโนทัศน์เดียว การพรรณนาการสังเคราะห์งานวิจัยมองไปที่ปรากฏการณ์ที่กว้างกว่านั้น เช่น การมีชีวิตร่วมกับผู้ติดเชื้อ HIV เป็นอย่างไร มีรายละเอียดอย่างไร (Mcnoughton, 2000) ในการเก็บรายละเอียดของการพรรณานี้ ข้อค้นพบจะไม่ถูกรื้อถอน แต่จะนำไปเป็นข้อมูลสำหรับการแปลข้ามไปมาระหว่างงานวิจัยที่ศึกษา (Schreiber et al., 1997)

โมเดลของการสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพทั้งสามชนิดนี้ ทำให้เราสามารถจัดประเภทงานของการสังเคราะห์งานวิจัยที่ถูกสร้างขึ้นได้ อย่างไรก็ดี ดังที่ได้กล่าวแล้วว่าแต่ละโมเดลไม่ได้แยกจากกันชัดเจนและไม่จำเป็นที่จะต้องสะท้อนทุกลักษณะที่เป็นไปได้ของงานทั้งสามประเภทออกมา ทั้งหมดนั้นเป็นเพียงแต่กลไกที่จะช่วยในการอธิบายวิธีการของการสังเคราะห์ที่ใช้ในอดีตและที่อาจจะเกิดขึ้นในอนาคต (Finfgeld, 2003)

3.3 การสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพ ด้วยการวิจัยเชิงชาติพันธุ์วรรณาภิมาน (meta-ethnographic synthesis)

จากการค้นคว้าเอกสารด้านการสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพ พบว่างานเขียนของ Noblitt and Hare (1988) เรื่อง การวิจัยชาติพันธุ์วรรณาภิมาน (Meta-Ethnography: Synthesizing Qualitative Studies) ได้รับการอ้างอิงสูงมากในการนำมาศึกษาการสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพ ทั้งนี้เนื่องจากปี 1988 จนถึงปัจจุบันงานดังกล่าวยังจัดว่าเป็นนวัตกรรมทางการวิจัยเชิงคุณภาพแบบหนึ่ง ที่มีการประยุกต์หลักการวิเคราะห์อภิมานให้เป็นประโยชน์ในการวิจัยชาติพันธุ์วรรณา (ethnographic research or ethnography) ซึ่งให้เห็นข้อบกพร่องใน

การสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพแบบดั้งเดิมว่า เป็นวิธีการที่ไม่มีระบบ จะทำการสังเคราะห์ซ้ำ ให้ได้ผลเหมือนเดิมเป็นเรื่องยาก และงานการสังเคราะห์มักจะไม่สามารถคลุมงานวิจัยทั้งหมดที่ นำมาสังเคราะห์ การสังเคราะห์มักจะเลือกเฉพาะตอนหรือส่วนที่สนใจ เพื่อปรับปรุง ข้อบกพร่อง ดังกล่าว Noblitt and Hare จึงได้เสนอวิธีการที่เรียกว่า การวิจัยชาติพันธุ์วรรณานิยมสำหรับการ สังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพ

วิธีการที่ Noblitt and Hare (1988) ได้เสนอ เป็นวิธีการที่ใช้การตีความในการ วิเคราะห์ข้อมูล(interpretive research) โดยการนำเอางานวิจัยเชิงคุณภาพที่นำมาสังเคราะห์มา แปลความเทียบกัน (translation) การแปลความในที่นี้หมายถึง การอธิบายเชิงเปรียบเทียบ (comparative explanation) หรือการอธิบายเชิงตีความ (interpretive explanation) โดยมี วัตถุประสงค์ของการวิจัย 5 ประการ 1.เพื่อปริทรรศน์วรรณคดีที่มีการตีความหมายเพิ่มมากขึ้น 2. เพื่อวิพากษ์สิ่งที่เป็นหลักฐานหรือข้อมูลสำหรับการวิจัย 3.เพื่อเปรียบเทียบกรณีต่างๆ จากงานวิจัย แต่ละเรื่องอย่างเป็นระบบ หาข้อสรุปข้ามกรณี เพื่อให้ได้ข้อสรุปรวมจากงานวิจัย 4.เพื่อแสดงให้เห็นความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างงานของนักวิจัยเองกับงานของคนอื่นและ 5. เพื่อสังเคราะห์ งานวิจัยชาติพันธุ์วรรณานิยม

3.3.1 ขั้นตอนของการวิจัย เชิงชาติพันธุ์วรรณานิยมมี 7 ขั้นตอนดังนี้

ขั้นเริ่มต้น งานขั้นตอนนี้เป็นแบบเดียวกับการดำเนินการวิจัยทั่วไป นักวิจัยต้องกำหนดปัญหาการวิจัยที่ต้องการศึกษา หาคำตอบ ลักษณะปัญหาวิจัยควรเป็นปัญหา ที่มีคำถามประเภท ทำไม อย่างไร มีกระบวนการเป็นขั้นตอน หรือเปลี่ยนแปลงเป็นแบบใดบ้าง รวมทั้งต้องสามารถอธิบายได้ว่าปัญหาวิจัยนั้นมีความสำคัญในเชิงวิชาการและภาคปฏิบัติอย่างไร

ขั้นตอนที่ 2 ขั้นตัดสินใจเลือกงานวิจัยที่จะนำมาสังเคราะห์ งานขั้นตอนนี้ เทียบเคียงได้กับการเลือกกรณีศึกษาสำหรับการวิจัยเชิงคุณภาพ การที่จะใช้งานวิจัยเกี่ยวกับเรื่อง ที่จะสังเคราะห์ทั้งหมด จะพิจารณาด้วยเหตุผลว่า ทำให้ได้ความรู้ที่สมบูรณ์ขึ้นหรือไม่ ดังนั้น นักวิจัยอาจพิจารณาเลือกเฉพาะงานวิจัยที่มีคุณค่า มีประเด็นที่ควรค่าแก่การศึกษาและตีความ

ขั้นตอนที่ 3 ขั้นอ่านงานวิจัย ขั้นตอนนี้ นักวิจัยต้องอ่านและทำความเข้าใจ เนื้อหาสาระในงานวิจัยที่นำมาสังเคราะห์ โดยการอ่านซ้ำๆ แต่ยังไม่จำเป็นต้องมีการตีความ หรือ เปรียบเทียบตีความ ด้วยเหตุที่งานวิจัยเชิงชาติพันธุ์ วรรณานิยม เป็นการสังเคราะห์เนื้อหาสาระ (texts) การอ่านงานวิจัย จึงต้องให้ความสนใจต่อรายละเอียดของงานวิจัยและสาระที่ผู้วิจัย ต้องการสังเคราะห์จากงานวิจัยนั้นๆ

ขั้นตอนที่ 4 ขั้นกำหนดกรอบแสดงความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างงานวิจัยที่นำมาสังเคราะห์ การสังเคราะห์งานวิจัยเป็นการนำงานวิจัยมารวมเข้าด้วยกัน ซึ่งจำเป็นที่จะต้องกำหนดความสัมพันธ์ของงานวิจัยที่จะนำมาสังเคราะห์นั้น การกำหนดความสัมพันธ์ของการวิจัยทำได้โดยนำเอาคำเปรียบเทียบ (metaphors) วลี (phrases) ความคิด (ideas) และ/ หรือ มโนทัศน์ (concepts) ของงานวิจัยแต่ละเรื่องมาวางเรียงกัน (juxtapose) แล้วกำหนดเป็นสมมุติฐานเบื้องต้น (assumption) ว่างานวิจัยเหล่านั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างไรบ้าง

ขั้นตอนที่ 5 ขั้นแปลความหมายหรือตีความเทียบเคียงระหว่างงานวิจัย การแปลความเป็นการสังเคราะห์ที่มีลักษณะพิเศษ คือ ยึดโยงซึ่งลักษณะของแต่ละส่วน (particular) ในขณะที่เน้นความเป็นองค์รวม (holism) และสามารถเปรียบเทียบกันได้ การดำเนินงานขั้นตอนนี้ คล้ายกับการนำแนวคิด มโนทัศน์ จากงาน วิจัยเรื่องหนึ่งไปใช้กับงานวิจัยอีกเรื่องหนึ่ง แล้วนำผลที่น่าจะได้รับมาเปรียบเทียบกัน การแปลความหมายหรือการตีความทำได้เป็น 3 แบบ คือ การแปลความหมายเปรียบเทียบกันและกัน (reciprocal translation) การแปลความหมายเชิงหักล้าง (refutational translation) และการแปลความเพื่อเสนอประเด็นการโต้แย้งหรือสร้างข้อสรุป (build a line of argument)

ขั้นตอนที่ 6 ขั้นสังเคราะห์การแปลความ การสังเคราะห์การแปลความเป็นการสังเคราะห์ในระดับที่สองของการวิจัยเชิงชาติพันธุ์วรรณาภิमान โดยที่การสังเคราะห์ในระดับแรกคือการแปลความ การสังเคราะห์ในระดับที่สองเป็นการนำเอาผลจากการสังเคราะห์ในระดับแรกมาแปลความอีกครั้งหนึ่ง เพื่อ อธิบายว่ามีคำเปรียบเทียบหรือมโนทัศน์ใดๆ ที่เหมาะสมกับงานวิจัยเรื่องต่างๆ ที่นำมาสังเคราะห์ การสังเคราะห์ทั้งหมดจะได้ข้อความรู้ที่เป็นภาพรวมของงานวิจัยทุกเรื่อง มีความกว้างขวางและลึกซึ้งมากกว่าที่จะได้รับจากงานวิจัยแต่ละเรื่อง

ขั้นตอนที่ 7 ขั้นการสรุปและรายงานผลการสังเคราะห์ การนำเสนอรายงานการสังเคราะห์ผลการวิจัย ควรต้องคำนึงถึงผู้ที่จะมีประโยชน์จากการสังเคราะห์งานวิจัยด้วย หากผู้บริโภคนั้นนักวิชาการ งานเขียนรายงานควรออกมาในเชิงวิชาการ แต่ถ้าผู้บริโภคนั้นเป็นผู้ปฏิบัติ การนำเสนอรายงานอาจอยู่ในรูปอื่น เช่น วีดีทัศน์ การแสดง ศิลปะ หรือดนตรี เป็นต้น เพื่อสอดคล้องกับความต้องการของผู้บริโภค

3.3.2 การแปลความหรือประเภทการสังเคราะห์ในการวิจัยเชิงชาติพันธุ์วรรณาภิमान

Noblitt and Hare (1988, p. 10) แบ่งการแปลความออกเป็น 3 ประเภทคือ

- (1). การแปลความหมายเปรียบเทียบกันและกัน (reciprocal translation)

ในงานวิจัยที่มีความคล้ายคลึงกันหรือเหมือนกัน จะใช้การสังเคราะห์แบบ แปลความเปรียบเทียบกันและกัน งานวิจัยแต่ละเรื่องจะถูกแบ่งให้อยู่ในรูปถ้อยคำ (terms) หรือคำ เปรียบเทียบ (metaphors) ของงานวิจัยอื่นๆ ในการอ่านงานวิจัย ความสนใจจำเป็นจะต้องอยู่ที่ มโนทัศน์ (concepts) แก่นของเรื่อง (themes) องค์รวม (organizers) และ/หรือ คำเปรียบเทียบ (metaphors) ที่ผู้วิจัยใช้ในการอธิบายแทนสิ่งใดสิ่งหนึ่ง และมีหลายสิ่งที่จะต้องแปลข้ามงานวิจัย การทำเช่นนี้ไม่เพียงแต่ต้องอ่านอย่างระมัดระวัง แต่ยังต้องให้ความสนใจกับคำเปรียบเทียบ แก่น ของเรื่อง มโนทัศน์หรือองค์รวมของงานวิจัยแต่ละงานด้วย

(2).การแปลความหมายเชิงหักล้าง (refutational translation)

งานวิจัยที่ศึกษาเชิงชาติพันธุ์วรรณาที่แย้งกันทั้งทางตรงและโดยนัย ไม่ควร จะวิเคราะห์ในรูปแบบของการแปลความเปรียบเทียบซึ่งกันและกัน งานวิจัยที่มีความขัดแย้งกันก็ พอที่จะสังเคราะห์ตามแนวการวิจัยเชิงชาติพันธุ์วรรณาได้ โดยมีรายละเอียดของการแปลความ มากขึ้น โดยแปลความทั้งสาระเชิงชาติพันธุ์วรรณา (ethnographic) และความขัดแย้ง (the refutation) จากการนำเอาประเด็นมาพิจารณาความสัมพันธ์ของข้อมูล

(3).การแปลความเพื่อเสนอประเด็นการโต้แย้งหรือสร้างข้อสรุป (build a line of argument)

การสังเคราะห์อีกแบบหนึ่งของการวิจัยเชิงชาติพันธุ์วรรณา คือ การ สังเคราะห์เพื่อเสนอประเด็นการโต้แย้งหรือสร้างข้อสรุป ซึ่งเกี่ยวข้องกับการอ้างอิงเชิงสาระจาก ข้อสรุปเรื่องต่างๆ ที่ศึกษา โดยข้อมูลที่ได้มาจากการศึกษาบางส่วน ซึ่งสิ่งเหล่านี้มีความคล้ายคลึง กับการทำให้เกิดทฤษฎีในการวิจัยเชิงคุณภาพใน 2 ลักษณะคือ 1. clinical inference การศึกษา โครงสร้างของความหมาย (structures of significant) ทั้งในงานวิจัยแต่ละเรื่องและงานวิจัย ทั้งหมด เพื่อค้นหาภาพรวมจากส่วนย่อย และ 2. grounded theorizing การค้นหาความเหมือน และความแตกต่างของงานวิจัยที่นำมาสังเคราะห์ โดยการเปรียบเทียบข้ามงานวิจัยที่ ต้องการสังเคราะห์ โดยมีหลักเกณฑ์ที่เพียงพอ ในการเสนอเหตุผลหรือสร้างข้อสรุปเชิงโต้แย้งต่อ แนวคิดทฤษฎี ที่มีความเหมาะสม ละเอียดถี่ถ้วน ครอบคลุม และมีความน่าเชื่อถือ

3.4 การวิจัยด้านการสังเคราะห์งานวิจัย

การสังเคราะห์งานวิจัยต่างประเทศเริ่มมีการทำกันมากขึ้นในราวปี 1994 แม้วก่อนหน้านั้น จะมีการ ทำวิจัยกันบ้าง แต่ยังไม่แพร่หลายมากนัก งานวิจัยด้านการสังเคราะห์งานวิจัยที่ พบมากเป็นการวิจัยที่ทำในวงการแพทย์ รวบรวมจากการรายงานของ Finfgeld (2003) พบการ สังเคราะห์งานวิจัยจำนวน 17 ครั้ง จำนวนงานวิจัยที่นำมาสังเคราะห์มีตั้งแต่ 3 -292 เรื่อง แนวทาง

ในการสังเคราะห์ส่วนใหญ่ใช้แนวทางการทำวิจัยของ Noblitt and Hare (1988) เป็นรากฐาน การสังเคราะห์งานวิจัยดังกล่าวมีดังนี้

Thorne and Paterson (1998) สังเคราะห์งานวิจัย การสร้างความสัมพันธ์ในการดูแลผู้ป่วยในกรณีผู้ป่วยเรื้อรัง จากงานวิจัยจำนวน 158 เรื่อง โดยใช้แนวทางในการทำวิจัยของ Noblitt and Hare (1988) และ Ritzer (1990) Paterson (2001) ได้สังเคราะห์งานวิจัยเรื่องมุมมองที่มีต่อความเจ็บป่วยเรื้อรัง โดยการสังเคราะห์งานวิจัยจำนวน 292 เรื่อง โดยใช้วิธีการการศึกษาอภิमान (meta-study) อันประกอบไปด้วย การสังเคราะห์ข้อมูล (meta-data analysis) การสังเคราะห์วิธีวิทยา(meta-method) และการสังเคราะห์ทฤษฎี (meta-theory) จาก การสังเคราะห์งานวิจัยทำให้ได้พัฒนาโมเดลใหม่ ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนมุมมองที่มีต่อการเจ็บป่วยเรื้อรังของวงการแพทย์และพยาบาลอย่างสิ้นเชิง อันจะทำให้มีผลต่อการรักษาพยาบาลผู้ป่วยเรื้อรังต่อไป ส่วน Finfgeld (1999) ได้สังเคราะห์งานวิจัยเพื่อพัฒนาแนวคิดใหม่ในบริบทของการจัดการปัญหาผู้ป่วยเรื้อรังจากการสังเคราะห์งานวิจัย จำนวน 6 เรื่อง โดยใช้แนวทางการสังเคราะห์ของ Noblitt and Hare (1988) และใช้การรื้อถอน (deconstruct) การสร้างใหม่ (reconstruct) และสังเคราะห์ (synthesize) ข้อค้นพบที่รายงานจากงานวิจัยข้ามไปมาระหว่างกัน เพื่อที่จะได้การพัฒนาโมเดลใหม่ในการจัดการปัญหาการดูแลผู้ป่วยเรื้อรังระยะยาว Barroso and Powell-Cope (2000) ได้สังเคราะห์งานวิจัยด้านการอยู่ร่วมกับผู้ติดเชื้อ HIV. จากงานวิจัย 21 เรื่อง ซึ่งการสังเคราะห์งานนี้ได้ใช้แนวทางของการพรรณนางานวิจัย ที่ตรงข้ามกับการพัฒนาทฤษฎีแบบงานของ Finfgeld (1999) ที่เน้นการพัฒนาโมเดลขึ้นเชิงเดียวเพื่อพัฒนาทฤษฎี เนื่องจากการสังเคราะห์งานด้านการอยู่ร่วมกับผู้ติดเชื้อเอชไอวี มีบริบทที่กว้างในการพรรณนารายละเอียดมากกว่า

การสังเคราะห์งานวิจัยในประเทศไทย พบงานสังเคราะห์เกี่ยวกับหลักสูตร และการเรียนการสอนมาก ส่วนใหญ่เป็นการสังเคราะห์เชิงปริมาณ และถ้าเป็นการสังเคราะห์เชิงคุณลักษณะจะใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหา (content analysis) อาทิ อุทุมพร จามรมาน (2530) สังเคราะห์งานวิจัยเกี่ยวกับการสอนระดับอุดมศึกษา จำนวน 489 เล่ม จันทรพิชญ์ เชื้อพานิช และคณะ(2531) สังเคราะห์วิทยานิพนธ์ระดับมหาบัณฑิตในคณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ระหว่างปี 2506-2525 จำนวน 2,517 เล่ม ทิพอาภา บุญรัตน์ (2531)สังเคราะห์วิทยานิพนธ์ระดับมหาบัณฑิตเกี่ยวกับการศึกษาวิทยาศาสตร์ ระดับมัธยมศึกษา จำนวน 394 เรื่อง สายวรณ บุญคง (2533) สังเคราะห์งานวิจัยเกี่ยวกับองค์ประกอบที่สัมพันธ์กับผลการเรียนของนิสิตนักศึกษา จำนวน 155 เรื่อง ทศนีย์ วุฒิสาสตร์ (2538) สังเคราะห์งานวิจัยเกี่ยวกับการเรียนการสอน

คณิตศาสตร์ระดับประถมศึกษา ระหว่างปี 2521-2535 จำนวน 246 เรื่อง โดยการสังเคราะห์เชิงปริมาณและคุณลักษณะ กรมวิชาการ (2542) สังเคราะห์งานวิจัยเกี่ยวกับการเรียนการสอนวิธีการสอน และรูปแบบการสอนที่ส่งผลต่อกระบวนการเรียนรู้ที่ยั่งยืนของ เด็กไทย ระหว่างปี 2533-2541 ด้วยการวิเคราะห์เนื้อหา มาเรียม นิลพันธ์ (2543) สังเคราะห์งานวิจัยด้านหลักสูตร ในปี 2530-2540 จำนวน 389 เล่ม โดยการสังเคราะห์คุณลักษณะด้วยวิธีการวิเคราะห์เนื้อหา

อดุลย์ วังศรีคุณ (2543) สังเคราะห์งานวิจัยเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็ง จากงานวิจัยเชิงคุณภาพ 31 เรื่อง โดยใช้การวิจัยเชิงชาติพันธุ์วรรณาภิมาณ โดยสังเคราะห์ในประเด็น ลำดับขั้นของการเรียนรู้ องค์ประกอบกระบวนการเรียนรู้และปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการเรียนรู้

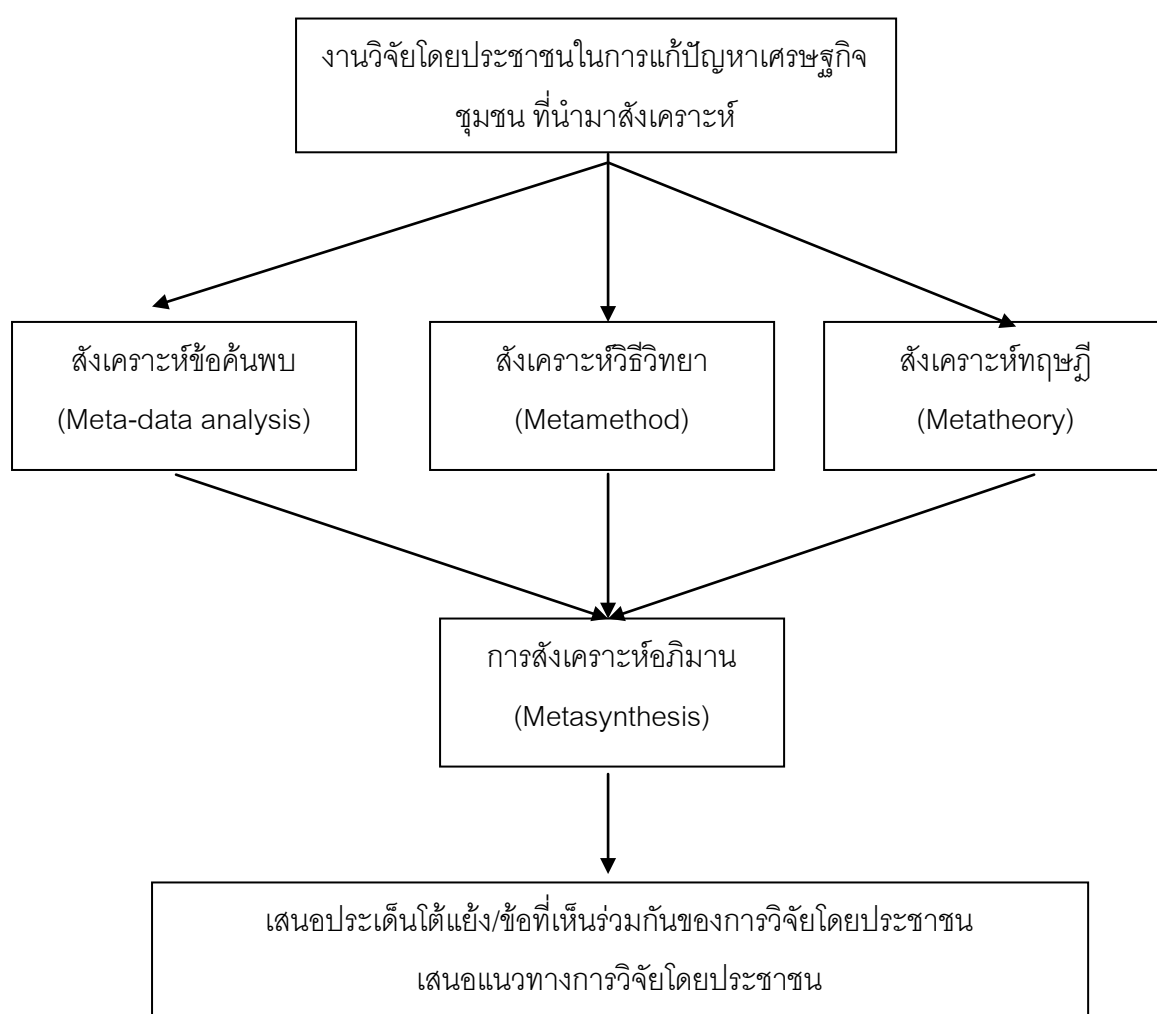
นลินี ตันธนินิตย์ และคณะ (2542) ได้สำรวจองค์ความรู้เรื่อง สลัมกรุงเทพฯ จากงานเขียนเกี่ยวกับสลัมในกรุงเทพฯ โดยรายงานการนำเสนอใน 6 ประเด็นคือ 1.การเกิดขึ้นของสลัมในกรุงเทพฯ 2. อย่งไรคือสลัม เป็นการประมวลความคิดเห็นของคนกลุ่มต่างๆ ที่มีต่อสลัม และคนสลัม นำเสนอประเด็นเกี่ยวกับสลัมที่มีการศึกษาแล้ว และที่ยังไม่มีการศึกษามากนัก 3. ใครทำอะไรในสลัม เป็นการอภิปรายบทบาทของคนกลุ่มต่างๆที่เข้าไปทำงานในสลัม ในทศวรรษ 2510, 2520, และ 2530 4.อย่งไรคือองค์กรชุมชน เป็นการสรุปประเด็นที่มีการศึกษาเกี่ยวกับองค์กรชุมชน และเครือข่าย ความเข้มแข็งและจุดอ่อน 5. การเรียกร้องสิทธิของชาวสลัม และ 6. สรุปข้อค้นพบจากการสำรวจองค์ความรู้

ยุคติ มุกดาวิจิตร (2548) ได้รวบรวมและสรุปแนวคิด วัฒนธรรมชุมชนจากงานที่เผยแพร่ในระยะ พ.ศ.2525-2530 จากการศึกษาพบว่าแนวคิดหลักที่สำคัญได้แก่ แนวคิดที่ว่าด้วย 1. ชุมชน 2. ชุมชนกับสังคมภายนอก 3. การพัฒนา

ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ และคณะ (2549) ได้สังเคราะห์องค์ความรู้เกี่ยวกับเศรษฐกิจพอเพียง โดยใช้ญาณวิทยาบูรณาการศาสตร์ (integral epistemology) ใช้วิธีการสังเคราะห์ความรู้เชิงคุณภาพ และสำรวจประเมิน วิเคราะห์สังเคราะห์งานวิจัยแนววิพากษ์ (critical know ledge synthesis) โดยกำหนดกรอบคำถามในการสังเคราะห์งานวิจัย (synthesis questions) ว่า 1. งานวิจัยจัดอยู่ในประเภทใด 2.วัตถุประสงค์ของงานวิจัยที่เลือกศึกษาคืออะไร 3.คำถามคืออะไร วิธีวิทยาการวิจัยเป็นเช่นใด มีจุดเด่น หรือข้อจำกัดใดในการแสวงหาความรู้ 4. องค์ความรู้หรือข้อค้นพบคืออะไร สามารถเรียกว่าเป็นองค์ความรู้ใหม่ได้หรือไม่ 5. สถานะองค์ความรู้เกี่ยวกับเศรษฐกิจพอเพียงเป็นเช่นใด โดยรายงานผลการสังเคราะห์เป็น 4 ขั้นคือ 1.การแยกประเภทงานวิจัยตามวัตถุประสงค์การวิจัย 2. แยกประเภทงานวิจัย ตามลักษณะคำถามการ

วิจัยและวิธีวิทยาการวิจัย 3. แยกประเภทตามงานวิจัยและกลุ่มพื้นที่ที่ศึกษาและ 4.แยกประเภทงานวิจัยตามกรอบคิดในการทำวิจัย

เนื่องจากการสังเคราะห์งานวิจัยทำให้ทราบสถานะองค์ความรู้ และเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาแนวคิดทฤษฎี รวมทั้งการพรรณนารายละเอียดของงานวิจัยที่ผ่านมา ดังนั้นในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจึงได้สนใจสังเคราะห์องค์ความรู้ด้านการวิจัยโดยประชาชน ในการจัดการปัญหาเศรษฐกิจชุมชนอย่างบูรณาการ โดยใช้กระบวนการของ Finfgeld (2003) ที่สังเคราะห์งานวิจัยเพื่อเป็นพื้นฐานในการสร้างทฤษฎี โดยการใช้การสังเคราะห์ข้อมูล ข้อค้นพบ (meta-data analysis) การสังเคราะห์วิธีวิทยา (meta-method) และการสังเคราะห์ทฤษฎี (meta-theory) ดังมีรายละเอียดขั้นตอนการสังเคราะห์ดังนี้

ภาพที่ 1 การสังเคราะห์งานวิจัยโดยประชาชนในการแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชน
ดัดแปลงจาก Finfgeld (2003, p. 895)

ส่วนที่สอง

แนวคิดเรื่องการเรียนรู้จากประสบการณ์และแนวคิดเรื่อง การจัดการความรู้ของชุมชน

1. แนวคิดเรื่องการเรียนรู้จากประสบการณ์

โดยทั่วไป การเรียนรู้ คือการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมอย่างค่อนข้างถาวรอันเป็นผลเนื่องมาจากการมีประสบการณ์หรือการฝึกฝน การเรียนรู้ที่จะกล่าวต่อไปนี้ เน้นที่การเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งเป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์ ความหมายของการเรียนรู้จากประสบการณ์คือ กระบวนการที่ความรู้ถูกสร้างขึ้นโดยผ่านการเปลี่ยนรูปประสบการณ์นั้น (Kolb, 1997, p.156)

แนวคิดการเรียนรู้ที่นำมาใช้ศึกษาและอธิบายกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน คือการเรียนรู้จากประสบการณ์ ซึ่งมีแนวคิดหลักที่วางอยู่บนรากฐานสำคัญ 3 แนวคิด ได้แก่ การเรียนรู้จากการปฏิบัติ (learning by doing) ของ Dewey (1938) การวิจัยเชิงปฏิบัติการ (action research) ของ Lewin (1948; 1951) และพัฒนาการทางสติปัญญา (cognitive development) ของ Piaget (1970) โดยการเรียนรู้จากประสบการณ์มีลักษณะสำคัญดังนี้ (Kolb, 1997, pp. 138-156)

1.การเรียนรู้เป็นกระบวนการไม่ใช่ผลลัพธ์ (outcomes) ทฤษฎีการเรียนรู้จากประสบการณ์ให้ความกระจ่างว่า ความคิดของเรานั้นไม่ได้จำกัดอยู่กับที่ แต่ก่อรูปแล้วก่อรูปใหม่อยู่เรื่อยๆโดยผ่านประสบการณ์ การเรียนรู้เป็นกระบวนการที่ความคิดรวบยอดก่อตัวจากการปรับเปลี่ยนประสบการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ดังนั้นจึงไม่เคยมีความคิดสองความคิดที่เหมือนกันเลย เพราะประสบการณ์แทรกเข้ามาอยู่เสมอ

Jerome Bruner ชี้ว่า เป้าหมายการศึกษาคือการกระตุ้นการสืบสอบถึงที่มาของความรู้ และทักษะในความรู้ที่ได้ ไม่ใช่การจดจำองค์ความรู้นั้น การรู้จึงเป็นกระบวนการ ไม่ใช่ผลลัพธ์ (knowing is a process, not a product)(Bruner, 1996, p. 72).

2. การเรียนรู้เป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องโดยมีรากฐานจากประสบการณ์ ความรู้เป็นความต่อเนื่องของการรับและนำประสบการณ์ออกมาใช้ของผู้เรียน สำหรับ Dewey แล้วความต่อเนื่องของประสบการณ์เป็นความจริงที่มีพลังของการดำรงอยู่ของมนุษย์ ที่มีทฤษฎีการเรียนรู้เป็นศูนย์กลาง (Dewey, 1938, p. 35)

การเรียนรู้เป็นกระบวนการต่อเนื่องโดยมีรากฐานจากประสบการณ์นี้มีความสำคัญต่อการนำไปใช้ในการศึกษามาก นั่นหมายถึงว่า ทุกการเรียนรู้ที่เราได้รู้แล้วจะถูกนำมาเรียนรู้ใหม่เสมอ (all learning is relearning) แต่ละคนที่เข้ามาอยู่ในสถานการณ์ของการเรียนรู้มีความคิดที่

ชัดเจนของตัวเองอยู่ชุดหนึ่งอยู่แล้ว เช่นเดียวกับทุกคนที่เข้ามาเรียนก็มีความเชื่ออย่างใดอย่างหนึ่งอยู่แล้ว และจะนำมันออกมาใช้เมื่อมีสถานการณ์กระตุ้น ดังนั้นหน้าที่หนึ่งของผู้ให้การศึกษาคือไม่เพียงแต่ปลูกฝังความคิดใหม่ๆ แต่ควรจัดกระทำหรือปรับความคิดเก่าด้วย ในหลายกรณีการต่อต้านความคิดใหม่มาจากความขัดแย้งกับความเชื่อเก่าว่ามันไม่สอดคล้องกัน ถ้ากระบวนการศึกษาเริ่มต้นโดยการนำความเชื่อและทฤษฎีของผู้เรียนออกมาตีแผ่ ตรวจสอบ และทดสอบมัน จากนั้นบูรณาการความคิดใหม่ ปรับปรุงมันเข้าไปในระบบความเชื่อของบุคคล การเรียนรู้ก็จะได้รับการกระตุ้นขึ้น

3. กระบวนการเรียนรู้ต้องการคำตอบของความขัดแย้งจากวิถีชีวิตหรือความขัดแย้งในการปรับตัวต่อโลกของเรา

แต่ละรูปแบบของการเรียนรู้จากประสบการณ์อธิบายถึงวิถีชีวิตหรือความขัดแย้งระหว่างผู้ตรงข้ามของวิธีการที่เราเกี่ยวข้องกับโลก ซึ่งชี้ว่าการเรียนรู้เป็นผลมาจากการหาคำตอบของความขัดแย้งเหล่านี้ รูปแบบของ Lewin เน้นการอธิบายความขัดแย้งระหว่าง การสังเกตและการปฏิบัติ (observation and action) สำหรับ Dewey คือความขัดแย้งระหว่าง แรงกระตุ้น ที่ทำให้เกิดแรงผลักดันกับ เหตุผล ที่กำกับทิศทางการเดินให้กับคน ในแนวคิด Piaget กระบวนการของการปรับความคิดให้เข้ากับโลกภายนอก (accommodation) และการ ซึมซับประสบการณ์ ความคิดใหม่เข้ามา (assimilation) เป็นสองกระบวนการที่ทำให้เกิดการพัฒนาระบบการคิด ส่วนในแนวคิดของ Paulo Freire เน้นการอธิบายความขัดแย้งหรือวิถีชีวิตของกระบวนการเรียนรู้และการปรับตัวที่เกิดขึ้นโดยผ่านการคิดใคร่ครวญและการปฏิบัติต่อโลกเพื่อเปลี่ยนแปลงมัน (praxis) (Freire, 1973, p. 36).

4. การเรียนรู้เป็นกระบวนการองค์รวมของการปรับตัวต่อโลก

การเรียนรู้ไม่ได้หมายถึงเฉพาะเกี่ยวข้องกับเฉพาะส่วนใดส่วนหนึ่งของการทำหน้าที่ของมนุษย์เช่นกระบวนการรู้คิด หรือการรับรู้ แต่มันเกี่ยวข้องกับการบูรณาการหน้าที่ทุกส่วนของมนุษย์ อาทิ การคิด ความรู้สึก การรับรู้ และการกระทำ นอกจากนี้แล้วการเรียนรู้จากประสบการณ์ยังสนใจอธิบายการบูรณาการประสบการณ์บุคคลกับองค์รวมของการปรับตัวต่อโลก

เนื่องจาก การเรียนรู้เป็นกระบวนการปรับตัวที่สำคัญของมนุษย์ แนวคิดของการเรียนรู้ที่พิจารณาในมุมมองที่กว้างนอกเหนือไปจากการเรียนในชั้นเรียน การเรียนรู้ จึงเกิดขึ้นได้ในทุกสถานการณ์ จากโรงเรียนสู่ที่ทำงาน ในความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล และทางเดินไปร้านขายของชำ นอกจากนี้ มันยังเกิดขึ้นตลอดช่วงชีวิตของคนเรา

5. การเรียนรู้เกี่ยวข้องกับการจัดการระหว่างบุคคลและสิ่งแวดล้อม

ในที่นี้หมายถึงการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและวัตถุหรือบุคคลอื่นๆที่แวดล้อมแนวคิดของสถานการณ์และการปฏิสัมพันธ์ไม่ได้แยกออกจากกัน สิ่งแวดล้อม คือเงื่อนไขอะไรก็ตามที่ปฏิสัมพันธ์กับความต้องการ ความปรารถนา วัตถุประสงค์ และความสามารถของบุคคล ที่จะสร้างประสบการณ์นั้นๆ (Dewey, 1938, pp. 39, 42-43)

6. การเรียนรู้เป็นกระบวนการสร้างความรู้

ในการเข้าใจการเรียนรู้ เราต้องเข้าใจธรรมชาติและรูปแบบของความรู้มนุษย์ และกระบวนการที่ความรู้ถูกสร้างขึ้น กระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์นั้นถูกสร้างขึ้นในทุกระดับของความซับซ้อน ตั้งแต่ความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์จนกระทั่งถึงการค้นพบการกระเด็นของลูกบอลของเด็กๆ ความรู้เป็นผลของการดำเนินการระหว่างความรู้ทางสังคม (social knowledge) และความรู้ของบุคคล (personal knowledge) ดังที่ Dewey ชี้ว่าความรู้ทางสังคม (social knowledge) เป็นการสะสมความเจริญของวัฒนธรรมมนุษย์ในขณะที่ความรู้ของบุคคล (personal knowledge) เป็นการสะสมประสบการณ์ชีวิตของแต่ละบุคคล (Kolb, 1993, p. 153). ความรู้ที่ได้จากประสบการณ์เหล่านี้คือกระบวนการที่เรียกว่า การเรียนรู้ ดังนั้นในการเข้าใจความรู้ เราต้องเข้าใจจิตวิทยาของกระบวนการเรียนรู้ และในการเข้าใจการเรียนรู้ เราต้องทำความเข้าใจญาณวิทยา วิธีวิทยาในการหาแสวงหาความรู้ แหล่งกำเนิด ธรรมชาติ ตลอดจนข้อจำกัดของรู้นั้นๆด้วย

ในบริบทของชุมชน การเรียนรู้เป็นหัวใจของความเข้มแข็งและการพึ่งตนเองของชุมชน (จันงค์ แรกพินิจ 2545, น. 52) การทำความเข้าใจปรัชญาการเรียนรู้ของชุมชนทำให้เราเข้าใจว่าชุมชนเรียนรู้ได้อย่างไร ชุมชนใช้การเรียนรู้เชื่อมโยงสรรพสิ่งที่ทั้งหลายให้เป็นหนึ่งเดียวกันได้อย่างไร และปรัชญาเป็นตัวกำหนดว่าชุมชนต้องเรียนรู้อะไรและเรียนรู้อย่างไรจึงจะบรรลุเป้าหมายของชีวิตในวิถีของชุมชน การเรียนรู้ ที่เกิดขึ้นภายใต้ระบบความสัมพันธ์ของชุมชนประกอบไปด้วย 3 ระบบสำคัญคือ (จันงค์ แรกพินิจ, 2545, น. 52-53)

1. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน ช่วยให้เกิดการเรียนรู้ในการอยู่ร่วมกันในสังคม ระบบครอบครัวและเครือญาติ การควบคุมทางสังคมและการแก้ปัญหาความขัดแย้งระหว่างกัน ฯลฯ

2. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ช่วยให้เกิดการเรียนรู้ในด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ การผลิต แปรรูป รวมถึงกิจกรรมอื่นๆทางเศรษฐกิจ

3. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ช่วยให้เกิดการเรียนรู้สิ่งที่เป็นคุณค่า ความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรม

การเรียนรู้ของชุมชนที่เกิดจากความสัมพันธ์ดังกล่าว เป็นการเรียนรู้ที่เป็นเอกภาพ ระหว่างทฤษฎีและการปฏิบัติ หรือระหว่างแนวคิดและวิถีชีวิต โดยมีหลักสำคัญที่การเชื่อมโยงคน ความรู้ และทรัพยากรเข้าด้วยกัน ต่างไปจากการเรียนรู้ของระบบการศึกษาปัจจุบันที่ทฤษฎีกับการปฏิบัติ หรือแนวคิดกับวิถีชีวิตแยกจากกัน ทำให้เอกภาพการเรียนรู้หายไป ความรู้ถูกแยกเป็นส่วนๆ เป็นความรู้เฉพาะเรื่องไม่สามารถเชื่อมโยงกันได้

สีลาภรณ์ นาคทรรพ (2539, น. 61-64) ได้กล่าวถึงลักษณะสำคัญของ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนไว้ดังนี้

1. กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนมีลักษณะเป็นกระบวนการกลุ่ม การเรียนรู้ของแต่ละคนจะเกิดขึ้นในกระบวนการที่ได้มีการพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน วิพากษ์วิจารณ์ปัญหา และข้อเสนอแนะแนวทางแก้ไขระหว่างคนในชุมชนด้วยกัน และแม้ว่าสมาชิกในกลุ่มหรือชุมชน อาจไม่ตระหนัก แต่แท้จริงแล้วกระบวนการกลุ่มนี้เท่ากับเป็นการยอมรับความเท่าเทียมกันของคนในกลุ่มที่มาเรียนรู้ด้วยกัน บางคนอาจรู้มากกว่าคนอื่นในบางเรื่อง แต่มีหลายเรื่องที่เขาอาจเรียนรู้ได้จากคนอื่นเช่นกัน นอกจากนี้กระบวนการเรียนรู้ร่วมกันเป็นกลุ่ม ยังทำให้เกิดพลังของสติปัญญา ที่ได้จากการระดมสมอง ทำให้สามารถหาทางออกที่ดีที่สุดและเป็นที่ยอมรับของทุกฝ่ายได้

2. กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เป็นการเรียนรู้จากการลงมือปฏิบัติจริง กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนเป็นเรื่องของความพยายามที่จะแก้ปัญหาในชีวิตจริง พลวัตของการเรียนรู้เกิดขึ้นจากการได้พูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็น วิเคราะห์ปัญหา สาเหตุของปัญหา และหาแนวทางแก้ไข เมื่อได้แนวทางแก้ไขแล้ว สมาชิกก็นำกลับไปลงมือปฏิบัติ ซึ่งอาจเป็นการกระทำของบุคคลหรือกลุ่มก็ได้ เมื่อมีปัญหาหรืออุปสรรคอะไรเกิดขึ้น ก็นำกลับมาทบทวนวิเคราะห์ ร่วมกับกลุ่มเพื่อหาทางแก้ต่อไปอีก กระบวนการคิดทบทวน วิเคราะห์ ทำ จินตนาการไป และส่งผลต่อการยกระดับสติปัญญาของสมาชิกกลุ่มหรือชุมชน ศาสตราจารย์ นายแพทย์ ประเวศ วะสี เรียกกระบวนการนี้ว่า กระบวนการเรียนรู้แบบมีปฏิสัมพันธ์จากการกระทำร่วมกัน (interactive learning through action)

3. กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนเป็นการเรียนรู้จากปัญหาในชีวิตจริง (problem oriented) และเป็นการเรียนรู้เพื่อพยายามแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นจริงๆ การเรียนรู้ของชุมชนจึงมิได้มีความหมายเพียงยกระดับความคิดสติปัญญาของคนในชุมชนเท่านั้น แต่ยังหมายถึงการช่วยแก้ปัญหาและพัฒนาคุณภาพชีวิต อันเป็นผลที่คนในชุมชนเห็นเป็นรูปธรรมได้ เมื่อชุมชนสามารถร่วมกันแก้ปัญหาในชุมชนได้ ความมั่นใจในศักยภาพของตนก็จะสูงขึ้น

4. กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เป็นการเรียนรู้และทำงานร่วมกันในลักษณะเป็นเครือข่าย เครือข่ายเป็นลักษณะของความสัมพันธ์ในแนวราบมากกว่า แนวตั้ง ความเชื่อมโยงระหว่างคนที่มาสัมพันธ์กันเป็นเครือข่าย คือการเรียนรู้จากประสบการณ์ของกันและกัน การแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และ/ หรือแลกเปลี่ยนทรัพยากรระหว่างกันและกัน ตามความสมัครใจ มีการช่วยเหลือกัน การติดต่อสื่อสารกันอย่างสม่ำเสมอ แต่ไม่มีการบังคับบัญชาสั่งการ ไม่มีโครงสร้างอำนาจ

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2540, น. 45-48) ได้ศึกษาภูมิปัญญาและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทย พบว่า กระบวนการเรียนรู้ชุมชนไทยมีลักษณะดังต่อไปนี้

1. เมื่อยังไม่มีบทเรียนใดๆ มาก่อนในเรื่องนั้นๆ คนเราจะเรียนรู้ด้วยการลองผิดลองถูกก่อน จากนั้นก็สะสมความรู้ความเข้าใจไว้ ถ่ายทอดแก่คนรุ่นหลังต่อไป
2. เรียนรู้ด้วยการลงมือกระทำจริงในสถานการณ์และสิ่งแวดล้อมที่มีอยู่จริง เช่น การเดินทาง ปลูกพืช สร้างบ้าน ต่อสู้กับภัยอันตรายและอื่นๆ
3. การถ่ายทอดความรู้และการเรียนรู้จากการทำจริง ได้พัฒนาต่อมาจน เป็นการส่งต่อ (transmission) แก่คนรุ่นหลัง ด้วยการ สาธิตวิธีการ การสั่งสอนด้วยการบอกเล่า ในรูปของ เพลงกล่อมเด็ก สุภาษิต คำพังเพย และการสร้างองค์ความรู้ไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งโดยทั่วไป การถ่ายทอดภูมิปัญญาของชาวบ้านจะนิยมสองวิธีแรก คือสาธิตวิธีการและสอนเป็นวาจา ในกรณีที่เป็นศิลปะหรือวิทยาการระดับที่มีความซับซ้อนหรือลึกซึ้ง จึงจะใช้วิธีลายลักษณ์ในรูปของตำรา
4. การเรียนรู้โดยพิธีกรรม พิธีกรรมเป็นกรรมวิธีในทางวัฒนธรรมที่มีผลในการปลูกฝังและบ่มเพาะความเชื่อ คุณค่า และแนวทางความประพฤติที่ดีที่พึงประสงค์ตลอดมา แม้แต่ในสังคมสมัยใหม่ที่นับถือความเป็นเหตุเป็นผลต่อกันของสรรพสิ่ง และให้ความสำคัญต่อข้อมูลเชิงประจักษ์ พิธีกรรมยังมีคุณค่าต่อการเรียนรู้ทางจิตวิญญาณของมนุษย์
5. การเรียนรู้จากศาสนาทั้งในด้านหลักธรรมคำสอน ศีล และวัตรปฏิบัติ ตลอดจนพิธีกรรมและกิจกรรมทางสังคมที่มีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน ในเชิงการเรียนรู้ ล้วนมีส่วนต่อย้ำภูมิปัญญาที่เป็นอุดมการณ์แห่งชีวิต ให้กรอบและบรรทัดฐานความประพฤติ และให้ความมั่นคงอบอุ่นทางจิตใจ เป็นที่ยึดเหนี่ยวของคนในการเผชิญชีวิตบนความแน่นอนอันเป็นสัจธรรมอันหนึ่ง
6. เรียนรู้จากการแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์ ระหว่างกลุ่มคนที่แตกต่างกัน ในทางชาติพันธุ์ ถิ่นฐานทำกิน รวมถึงการแลกเปลี่ยนกับคนต่างวัฒนธรรม ทำให้กระบวนการเรียนรู้ขยายตัว มีความคิดใหม่ วิธีการใหม่เข้ามาผสมผสานกลมกลืนบ้าง ขัดแย้งบ้าง แต่ทำให้เกิดการเรียนรู้กว้างขวาง ทั้งในแง่สาระ รูปแบบ และวิธีการ กระบวนการเรียนรู้ของคนในสังคมไทยจึงมี

พลวัตที่โดดเด่นกว่าเดิม ส่วนหนึ่งไปกับกระแสเทคโนโลยีข้อมูลข่าวสารที่ทันสมัย ส่วนหนึ่งไปกับโลกกายภาพหรือธรรมชาติแวดล้อม ส่วนหนึ่งมุ่งเน้นไปทางจิตวิญญาณ ขณะเดียวกันก็มีการกระจายเครือข่ายและมีการขยายตัวของการเรียนรู้ที่กว้างขวางหลากหลายมาก อย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน สังคมไทยจึงกลายเป็นสังคมแห่งการเรียนรู้ที่มีทางเลือกให้แสงสว่างมากมาย และมีเครือข่ายแห่งการเรียนรู้ที่มีภูมิปัญญาทั้งเก่าและใหม่ให้พิจารณามากมาย

7. เรียนรู้จากการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม (cultural reproduction) ในการแก้ปัญหาทั้งทางสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจและสังคม ทำให้คนพยายามเลือกเฟ้นเอาความเชื่อ และธรรมเนียมปฏิบัติที่สืบทอดกันมาในสังคมประเพณีมาผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมให้รับกับฐานความเชื่อเดิม ขณะเดียวกันก็แก้ปัญหาในบริบทใหม่ได้ระดับหนึ่ง การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมจึงเป็นกระบวนการเรียนรู้ลักษณะหนึ่ง ที่เกิดขึ้นตลอดเวลาในสังคมไทย

8. เรียนรู้แบบคุพท์ลักจำ เป็นการแอบเรียน เอาอย่าง หรือแอบลองทำดู ตามแบบอย่างที่ได้สังเกตเห็นแล้วรับมาเป็นของตนเมื่อทำได้จริงต่อไป

งานวิจัยด้านการเรียนรู้ของชุมชน

งานวิจัยด้านการเรียนรู้ของชุมชน วัฒนพร คชภูมิ (2540) ได้ศึกษาการจัดการการเรียนรู้ขององค์กรชุมชนสากลี อำเภอสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา โดยให้ ความหมายของกระบวนการเรียนรู้ไว้ว่าเป็น “กระบวนการเรียนรู้ที่สามารถทำให้สมาชิกและกลุ่มแกนนำเกิดการคิดได้ด้วยตนเอง รู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง และมี ความพร้อมที่จะรับกับกระแสการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นในชุมชน”(วัฒนพร คชภูมิ, 2540, น. 86) การจะทำให้ชาวบ้านรู้จักคิดได้ จะต้องแก้ความไม่รู้ของชาวบ้านก่อน โดยให้ความรู้กับชาวบ้าน เช่นความรู้เรื่องอาชีพ เศรษฐกิจสังคม การเปลี่ยนแปลงต่างๆ งานวิจัยพบว่า รูปแบบการเรียนรู้ของชุมชนสากลีมีความหลากหลาย ประกอบด้วย การสำรวจพูดคุยเพื่อสร้างความเข้าใจและกระตุ้นการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน การประชุมกลุ่มเพื่อจัดเวทีการเรียนรู้เพื่อแก้ปัญหาร่วมกัน การศึกษาดูงาน แลกเปลี่ยนประสบการณ์กันและกัน การฝึกอบรมจากวิทยากรทั้งภายในและภายนอก การศึกษาเอกสาร การเข้าร่วมสัมมนา การได้รับข้อมูลข่าวสารจากการทำที่อ่านหนังสือพิมพ์ของชุมชน การทดลองลงมือปฏิบัติ การจัดกิจกรรมสังคมวัฒนธรรม การมอบหมายงานสมาชิกไปทำ การตั้งกลุ่มพูดคุยอย่างไม่เป็นทางการ (เช่นวงทำขนมครก) การเล่านิทาน สืบข้อสร้างจิตสำนึก ทั้งนี้ในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ทั้งหลาย งานวิจัยยังพบว่า การสร้างจิตสำนึกเป็นหัวใจและกลยุทธ์ที่ต้องทำอย่างต่อเนื่อง

งานวิจัยของเยาวนิจ กลันนุรักษ์ (2546) ศึกษากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการจัดทำแผนชุมชน ในพื้นที่ภาคเหนือสามจังหวัด ได้แก่ ตาก กำแพงเพชร และพิจิตร โดยศึกษาเชิงปริมาณจากการสอบถามกับวิทยากรกระบวนการที่เอื้อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ตำบลละ 1 คน รวม 129 คนพบว่า ในขั้นการเตรียมความพร้อมของที่มหาวิทยาลัยวิทยากรกระบวนการ และขั้นตอนของกระบวนการเรียนรู้ที่มีการจัดเวทีสร้างความเข้าใจกับแกนนำ สมาชิกในชุมชนและองค์การบริหารส่วนตำบล ทั้งสามจังหวัดมีกระบวนการเรียนรู้ในระดับมากที่สุด แต่ในขั้นติดตามขยายผล การเรียนรู้ของชุมชนทั้งสามจังหวัด อยู่ในระดับมาก

งานวิจัยของอำภา จันทราภาศ และคณะ(2545) ศึกษากระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมในการพัฒนากลุ่มออมทรัพย์บ้านป่าสาแน ตำบลเวียงกาหลง อำเภอเวียงป่าเป้า จังหวัดเชียงราย เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการ ตั้งแต่เริ่มกระตุ้นให้ชาวบ้านร่วมระดมความคิดเห็นในการจัดทำแผนพัฒนาชุมชน ทศนศึกษาให้เกิดการเรียนรู้และแลกเปลี่ยนประสบการณ์จากชุมชนอื่น ในประเด็นที่สนใจ ตลอดจนฝึกอบรมการจัดทำผลิตภัณฑ์ต่างๆ เพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชน ผลการศึกษาพบว่า หลังจากการไปดูงานการบริหารกองทุนสัจจะสะสมทรัพย์ของพระสุบิน ปณีโตที่จังหวัดตราดและกลุ่มเกษตรกรทำสวนวังห้ว สามารถนำประสบการณ์จากการดูงานมาปรับแผนการพัฒนากลุ่มออมทรัพย์ออกเป็นสองแผนหลักคือ แผนพัฒนารายได้สมาชิกและแผนพัฒนาการบริหารกลุ่มออมทรัพย์ ซึ่งมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจของทั้งสองแผนเกิดขึ้นตามมาจำนวนมาก ผลที่เกิดขึ้นมีที่มาจากพื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนที่มีความสัมพันธ์อันดีต่อกัน การเคารพผู้สูงอายุ มีผู้นำเข้มแข็ง นับเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญยิ่ง

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องด้านการเรียนรู้และกระบวนการเรียนรู้ในชุมชน พอที่จะสรุปเป็นภาพรวมได้ว่า การเรียนรู้ของชุมชนเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องผ่านประสบการณ์การเรียนรู้กลุ่มในชุมชน เป็นการเรียนรู้จากการลงมือปฏิบัติจริง และปัญหาในชีวิตจริง เกี่ยวข้องกับการจัดการระหว่างบุคคลและสิ่งแวดล้อม ด้วยการสร้างเครือข่ายของการเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชนนั้นกับชุมชนอื่นๆ ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็น กระบวนการเรียนรู้แบบมีปฏิสัมพันธ์จากการกระทำร่วมกัน (interactive learning through action) นอกจากนี้แล้วยังพบอีกว่า การเรียนรู้เป็นกระบวนการสร้างความรู้ด้วย ความรู้เป็นผลของการดำเนินการระหว่างความรู้ทางสังคม (social knowledge)และ ความรู้ของบุคคล (personal knowledge) ที่มีการผสมผสานระหว่างการสังสมภูมิปัญญาเก่าและใหม่ หรือแม้กระทั่งการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม ดังนั้น การวิจัยนี้จึงต้องการศึกษาว่า การวิจัยโดยประชาชนในการแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชน จะสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นกับประชาชนผู้วิจัยได้อย่างไร และนอกจากจะมีความสัมพันธ์กับ

กระบวนการเรียนรู้ กระบวนการวิจัยโดยประชาชนยังมีกระบวนการจัดการค ความรู้เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ดังนั้นจะได้เสนอแนวคิดการจัดการความรู้ในลำดับต่อไป

2. แนวคิดเรื่องการจัดการความรู้ของชุมชน

ความรู้เป็นคำที่มีความหมายกว้างกว่าข้อมูลและสารสนเทศ แต่โดยทั่วไปสามคำนี้ มักจะมีความสัมพันธ์และเกี่ยวโยงกันอยู่เสมอ ดังนั้นจึงจำเป็นต้องอธิบายความหมายของ ข้อมูล สารสนเทศ และความรู้ ไว้เทียบเคียงกัน ความหมายที่สรุปได้มีดังนี้ (ทิพวรรณ หล่อสุวรรณรัตน์ , 2548, น. 9, 18)

ข้อมูล หมายถึงข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเหตุการณ์ หรือข้อมูลดิบที่ยังไม่ผ่านการประมวลผล และยังไม่มีมีความหมายในการนำไปใช้งาน

สารสนเทศคือ ข้อมูลที่ได้ผ่านการประมวลผลหรือจัดระบบแล้ว เพื่อให้มีความหมายและคุณค่าสำหรับผู้ใช้

ส่วนความหมายของความรู้ ความรู้คือสารสนเทศที่มีคุณค่า ซึ่งมีการนำประสบการณ์ วิจาร์ณญาณ ความคิด ค่านิยม และปัญญา าชของมนุษย์มาวิเคราะห์เพื่อนำไปใช้สนับสนุนการทำงานหรือใช้ในการแก้ปัญหาของมนุษย์

หรืออาจกล่าวได้อีกประการหนึ่งว่า ความรู้คือสารสนเทศซึ่งมีความหมาย สาระ ที่มีความสัมพันธ์กัน และนำไปปฏิบัติได้

หากพัฒนาความรู้ไปอีกระดับหนึ่งจะเกิดปัญญา(wisdom) ซึ่งหมายถึงความสามารถในการใช้ประสบการณ์และความรู้ในการตัดสินใจ หรือการใช้วิจาร์ณญาณได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ การสะสมความรู้ในช่วงระยะเวลาหนึ่ง ทำให้เกิดเป็นแหล่งปัญญาหรือภูมิปัญญาได้ ปัญญาทำให้เราเข้าใจหลักการ (understanding principles) เกิดความเข้าใจถ่องแท้ถึงเรื่องราวต่างๆ (insights) ที่เกิดขึ้นได้อย่างลึกซึ้ง

แนวคิดการจัดการความรู้ของชุมชน ที่นำมาใช้ในการวิจัยนี้ เป็นแนวคิดการจัดการความรู้ของ Nonaka and Takeuchi (1995 ; Takeuchi & Nonaka, 2004) ซึ่งสามารถอธิบายการจัดการความรู้ได้ตั้งแต่ระดับบุคคล ภายในชุมชนและระหว่างชุมชน เนื่องจากมีงานเขียนจำนวนมากที่เขียนเกี่ยวกับความสำคัญของความรู้ในการจัดการ การบริหารข้อมูล สารสนเทศต่างๆ แต่มีงานน้อยชิ้นมากที่ให้ความสำคัญกับ การสร้างความรู้ ว่าความรู้ถูกสร้างขึ้นมาอย่างไร และถูกจัดการอย่างไร ซึ่งกรอบในการมองของ Nonaka and Takeuchi เน้นในแง่นี้ ซึ่งตรงกับแนวความสนใจ และแนวการวิเคราะห์ในการศึกษาของผู้วิจัย

อนึ่ง แนวทางการจัดการความรู้ที่สำคัญ รวบรวมได้ดังนี้

1. แนวทางของ Alavi and Leidner (2002)

Alavi and Leidner (2002) ศึกษาวิจัยจากผู้บริหารในองค์กรต่างๆ 109 รายใน 12 ประเทศ พบว่าแนวทางการจัดการความรู้มี 3 แนวทางคือ แนวทางการใช้สารสนเทศเป็นหลัก (information-based) แนวทางการใช้เทคโนโลยีเป็นหลัก (technology –based) และแนวทางด้านวัฒนธรรม (culture-based) แนวทางที่ใช้สารสนเทศเป็นหลัก จะเน้นสารสนเทศที่นำไปสู่การปฏิบัติ การจำแนกข้อมูล การกลั่นกรองสารสนเทศ ความสามารถในการเข้าถึงสารสนเทศ ในขณะที่แนวทางที่เน้นเทคโนโลยี จะเน้นเทคนิคด้านต่างๆ ของเทคโนโลยีสารสนเทศ เช่นเหมืองข้อมูล (data mining – เหมืองข้อมูล เป็นกระบวนการในการหาสารสนเทศ หรือความสัมพันธ์ในฐานข้อมูลขนาดใหญ่ เพื่อใช้ในการพยากรณ์แนวโน้มหรือพฤติกรรม และค้นหาหลักเกณฑ์จากข้อมูล) คลังข้อมูล (data warehouse - คลังข้อมูล คือฐานข้อมูลขนาดใหญ่หลายฐานมารวมกัน โดยมาจากหลายแหล่งข้อมูล ง่ายต่อการเข้าถึง ใช้ สนับสนุนการตัดสินใจ) ระบบสารสนเทศสำหรับผู้บริหาร (executive information systems) หรือเครือข่ายแบบต่างๆ ในขณะที่แนวทางแบบวัฒนธรรมจะสนใจการเรียนรู้ร่วมกัน องค์กรแห่งการเรียนรู้ เป็นต้น

2. แนวทางที่เสนอโดย Swan (2002)

เป็นแนวทางที่ได้รับความสนใจ จากทั้งนักวิชาการและนักปฏิบัติ โดยแบ่งเป็นแนวทางหลักคือ

2.1 แนวทางที่มองการจัดการความรู้เป็นเสมือนเทคโนโลยี (knowledge management as technology) แนวทางนี้มีชื่อเรียกแตกต่างกันเช่น แนวทางวิศวกรรม แนวทางความรู้ความเข้าใจ (cognitive perspective) (Swan et al.,1999) แนวทางนี้มองว่าความรู้เป็นสิ่งที่อยู่ในสมองของมนุษย์ซึ่งสามารถนำออกมาใช้ กำหนดรหัส เก็บรักษา และถ่ายโอนเพื่อปรับปรุงความสามารถในกระบวนการประมวลสารสนเทศขององค์กร แนวทางนี้จึงใกล้เคียงกับแนวทางที่ใช้สารสนเทศเป็นหลัก และแนวทางที่ใช้เทคโนโลยีจากงานวิจัยของ Alavi& Leidner(2002) แนวทางนี้มีฐานคติที่สำคัญคือ เห็นว่า ความรู้มีลักษณะที่สามารถรับรู้ได้จากคนทั่วไป สามารถจัดระบบ กำหนดรหัส เก็บรักษาและเผยแพร่ได้ เนื่องจากการจัดการความรู้เป็นเรื่องการจัดการหรือนำทุนทางปัญญาที่อยู่กระจัดกระจายมาเชื่อมโยงกัน จุดมุ่งหมายของการจัดการความรู้เป็นการขยายความรู้ การเปลี่ยนความรู้โดยนัยเป็นความรู้ชัดแจ้ง และจากความรู้แบบชัดแจ้งเป็นความรู้แบบชัดแจ้ง และผลลัพธ์จากการจัดการความรู้นั้นก็ทำให้สามารถนำความรู้กลับมาใช้ได้

2.2 แนวทางที่มองการจัดการความรู้ที่เน้นกระบวนการเรียนรู้ รวมทั้งลักษณะทางสังคมและความสัมพันธ์ของความรู้ (Nonaka et al., 2001) ความรู้ในแนวนี้มองว่า ความรู้

จะต้องมีการพัฒนาผ่านความสัมพันธ์ทางสังคมของ “ชุมชนแห่งการเรียนรู้” หรือ “ชุมชนแห่งการปฏิสังสรรค์” (community of interaction) การพัฒนาต้นทุนทางปัญญาผ่านทุนทางสังคมและเครือข่ายเทคโนโลยีจึงถูกมองว่าเป็นเพียงตัวเสริมในการพัฒนา แต่ไม่ใช่ส่วนสำคัญของการจัดการความรู้ แนวทางนี้ใกล้เคียงกับแนวทางด้านวัฒนธรรมของ Alavi and Leidner (2002)

แนวทางนี้มีฐานคติที่สำคัญคือ มองว่าการพัฒนาความรู้มีความเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับการพัฒนาความสัมพันธ์ทางสังคม เครือข่ายและชุมชน แห่งการปฏิสังสรรค์ การแบ่งปันความรู้เป็นเรื่องจำเป็น แต่ความรู้ที่มีคุณค่ามักจะ เป็นความรู้โดยนัย (tacit knowledge) ซึ่งมีข้อจำกัดในการกำหนดรหัส และเนื่องจากความรู้อยู่ในสมองคน อยู่ในชุมชน จุดมุ่งหมายของการจัดการความรู้คือ การแบ่งปันความรู้โดยนัย โดยความรู้จะไหลผ่านเครือข่ายและชุมชนซึ่งเชื่อมโยงผู้คน ความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นจะเป็นปัจจัย สำคัญในการแลกเปลี่ยนความรู้แบบไม่ชัดแจ้ง และผลลัพธ์ของการจัดการความรู้ คือการใช้ ความรู้และสร้างความรู้ใหม่ขึ้นมา ดังนั้น “การจัดการความรู้” ของ Nonaka and Takeuchi จะใช้คำว่า “Knowledge Creation” ไม่ใช่ Knowledge Management เช่นงานของคนอื่นๆ

แนวคิดในการจัดการความรู้ของ Nonaka and Takeuchi (Nonaka & Takeuchi, 1995; Takeuchi & Nonaka, 2004) มีดังนี้

1. รูปแบบของความรู้ (mode of knowledge) ความรู้สามารถจัดแบ่งเป็นสองประเภท คือความรู้ชัดแจ้งและความรู้โดยนัย (Takeuchi & Nonaka, 2004, pp. 3-4; Nonaka, 1995, pp. 8-9)

1.1 ความรู้ชัดแจ้ง (explicit knowledge) เป็นความรู้ที่สามารถจะแสดงออกมาได้ในรูปของการพูด แจกออกมาเป็นตัวเลข ข้อมูล ภาพ เสียง คู่มือ สูตรสำเร็จต่างๆ ที่รวบรวมได้ง่าย จัดระบบและถ่ายโอนได้โดยใช้วิธีการดิจิทัล มีลักษณะวัตถุวิสัย (objective) เช่นนโยบายองค์กร กระบวนการทำงาน ซอฟต์แวร์ เอกสาร กลยุทธ์ เป้าหมายองค์กรที่อาจมีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรหรืออยู่ในรูปอื่นๆ

1.2 ความรู้โดยนัย (tacit knowledge) (หรือบางที่เรียกว่า ความรู้ฝังลึก ความรู้แฝง) เป็นความรู้ที่ยากจะอธิบายโดยใช้คำพูด มีรากฐานมาจากป ระสบการณ์และการกระทำ มีความเชื่อ ค่านิยม ทักษะร่วมอยู่ด้วย และมีลักษณะเป็นอัตวิสัย (subjective) มีบริบทเฉพาะ ทำให้เป็นทางการและสื่อสารได้ยาก เช่นวิจารณ์ญาณ วัฒนธรรมองค์กร ทักษะ และความเชี่ยวชาญในวิชาชีพต่างๆ เช่นความชำนาญในการผ่าตัดของศัลยแพทย์ ความชำนาญในการกลิ้งไม้ของช่าง

ไม้ ทักษะด้านงานฝีมือ ทักษะในการทำกับข้าว เป็นต้น ความรู้แบบ ไม่ชัดแจ้ง ใช้เวลาและต้นทุนสูงในการถ่ายโอนความรู้

ดังนั้น ความรู้โดยนัยจึงประกอบไปด้วยสองด้านคือ มิติของ “ความรู้ความชำนาญทางเทคนิค” (technical) หรือ know how กับมิติของ “กระบวนการทางปัญญา”(cognitive) ซึ่งมีความสำคัญ ได้แก่ ความเชื่อ การรับรู้ อุดมคติ คุณค่า อารมณ์ และรูปแบบของกระบวนการทางปัญญาอื่นๆ ที่บุคคลรับเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของเขา แม้ว่าจะไม่สามารถถ่ายโอนโดยง่ายแต่ความรู้ชนิดนี้เองเป็นความรู้ที่สะท้อนทัศนะการรับรู้โลกของบุคคล

Wenger (2002, p. 9) เห็นว่า ในหลายกรณี ความรู้โดยนัยเป็นสิ่งที่มีความสำคัญที่สุด เพราะเป็นส่วนประกอบของความชำนาญที่ฝังรากลึก ตัวอย่างของความเชี่ยวชาญในวิชาชีพของนักปฏิบัติแต่ละคนในด้านต่างๆ ที่มีความรู้โดยนัยซ่อนเร้นอยู่มาก ไม่ว่าจะเป็นสถาปัตยกรรม จิตบำบัด วิศวกรรม แพทย์ และอื่นๆ เช่นในการรักษาคนไข้ นั้น ศัลยแพทย์ไม่ได้นำความรู้ที่อ่านจากหนังสือและคู่มือวิธีผ่าตัดมาใช้เท่านั้น แต่จะพิจารณาจากประวัติการรักษาคนไข้ ตรวจสอบอาการสำคัญ ส่องดูเนื้อเยื่อ ทำการผ่าตัด สรุปผลการรักษา และอาจจะปรับเปลี่ยนแผนเพื่อให้แน่ใจว่าขั้นตอนการรักษายังคงมีประสิทธิภาพในสถานการณ์ที่อาจเกิดขึ้นใหม่ การใช้ความชำนาญในลักษณะนี้ เป็นกระบวนการสร้างสรรค์ที่ไม่หยุดนิ่ง และมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าความรู้ชัดแจ้ง

อย่างไรก็ดี ความสัมพันธ์ของความรู้ทั้งสองประเภทเป็นสิ่งที่แยกกันไม่ได้ ต้องอาศัยกันและขึ้นต่อกันและกันอยู่เสมอ

2. ความรู้และวิภาษวิธี

ในแนวคิดของ Takeuchi and Nonaka (2004, p. 5-8) ได้ให้ความสำคัญกับวิภาษวิธี (dialectics) ในการสร้างความรู้ วิภาษวิธีเป็นรูปหนึ่งของความคิดที่ย้อนรอยไปได้ถึงสมัยกรีก ที่มีคุณลักษณะสำคัญสองประการที่เราสามารถนำมาใช้ในวิถีชีวิตที่ซับซ้อนในปัจจุบันได้ คือ

2.1 “การเปลี่ยนแปลง” วิภาษวิธีพูดถึงกระบวนการและความเคลื่อนไหว (process and movement)

2.2 “คู่ตรงข้าม” ในวิภาษวิธี การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้น ผ่านความขัดแย้งและคู่ตรงข้าม จุดเริ่มต้นของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงคือ “ข้อสมมติ” (thesis) ต่อมาเมื่อข้อสมมตินี้ไม่พอเพียงหรือคงที่พอก็มีข้อโต้แย้ง (antithesis) ขึ้น นำไปสู่ขั้นตอนของการสังเคราะห์ (synthesis) ข้อความรู้ชุดหนึ่งที่ได้จากทั้งข้อสมมติเดิมและข้อโต้แย้ง อย่างไรก็ตาม เมื่อเวลาผ่านไป การสังเคราะห์ชุดนี้อาจเป็นข้อสมมติใหม่ที่ต้องการการโต้แย้งเพื่อนำไปสู่การสังเคราะห์ความรู้

ใหม่อีกครั้ง ดังนั้นกุญแจสำคัญของกระบวนการสร้างความรู้คือ การคิดแบบวิภาษวิธี (dialectical thinking) ด้วยการสังเคราะห์ลักษณะตรงข้ามเหล่านั้น อาทิ ความสับสนยุ่งเหยิงและความมีระเบียบ ส่วนใดส่วนหนึ่งและส่วนทั้งหมด จิตใจและร่างกายตัวตนของเราและผู้อื่น เป็นต้น ²

3. ความหมายในการจัดการความรู้

การจัดการความรู้ในทัศนะของ Takeuchi and Nonaka คือกระบวนการวิภาษวิธีที่คู่ขัดแย้งจำนวนมากถูกสังเคราะห์ผ่านปฏิสัมพันธ์อย่างมีพลวัตระหว่างบุคคล ในองค์กรและในสิ่งแวดล้อม (Nonaka & Toyama, 2002 อ้างใน Takeuchi and Nonaka , 2004, p. 91).

4. กระบวนการในการจัดการความรู้

ในทัศนะของ Takeuchi and Nonaka (2004, pp. 8-10, pp. 96-101) ความรู้สร้างขึ้นทั้งในระดับบุคคลและองค์กร จากการแลกเปลี่ยนของความรู้ชัดแจ้งและความรู้โดยนัยทำให้เกิดเครือข่ายความรู้ (Knowledge spiral) ใน 4 ลักษณะ คือ

(1). กระบวนการทางสังคม (Socialization) เป็นการแลกเปลี่ยนจากความรู้โดยนัยไปสู่ความรู้โดยนัย เนื่องจากมีความจำกัดในเรื่องของการถ่ายทอดด้วยภาษา ดังนั้น ความรู้โดยนัยจึงถ่ายทอดได้จากประสบการณ์ตรง จากการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ทั้งในแง่กระบวนการทางปัญญาและทักษะ ผ่านการใช้เวลาอยู่ด้วยกัน อยู่ในสิ่งแวดล้อมเดียวกัน การฝึกงาน การสังเกต เลียนแบบ การฝึกหัด เช่น การฝึกงานฝีมือ เป็นต้น

² นอกจากนี้ เป็นสิ่งที่ต้องเข้าใจด้วยว่า “คู่ตรงข้าม” นั้น ไม่ได้เป็นคู่ตรงข้ามที่แท้จริง มันเป็นเพียงแต่สิ่งที่ “ดูจะตรงข้าม” มากกว่า เพราะเนื่องจากความเป็นคู่ตรงข้ามจึงมีความขึ้นต่อกัน นั่นคือปฏิกิริยาที่จะพูดถึงความมืด ถ้าไม่มีแสงสว่าง นอกจากนี้เรายังมักพบลักษณะตรงข้ามในอีกสิ่งหนึ่งเสมอ เช่นมีแสงสว่างในความมืด และถ้าเรามองเข้าไปในสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างพิถีพิถันแค่เพียงพอ เราจะพบด้านตรงข้ามของมันอยู่ที่นั่นด้วย นอกจากนี้ด้านตรงข้ามยังจะแปรเปลี่ยนไปสู่สิ่งเดียวกัน ถ้าเราเพิ่มความสุดขั้วให้มัน เช่น ถ้าเราเพิ่มความมืดให้มาก เราจะมองไม่เห็นอะไร เช่นเดียวกับเพิ่มแสงให้จ้ามากๆ เราก็จะไม่สามารถมองเห็นอะไรได้อีกเช่นกัน

ความรู้ชัดแจ้งและความรู้โดยนัยก็เช่นเดียวกัน แม้จะเป็นสองสิ่งที่แตกต่าง แต่ก็ไม่ได้แยกจากกันและกัน หากแต่ขึ้นต่อกันและกัน เราจะเข้าใจความคิดโดยนัยของเรา เมื่อเราเข้าใจความคิดชัดแจ้งของเราในขณะเดียวกัน และเราจะเข้าใจความคิดชัดแจ้งของเราในขณะที่เข้าใจความคิดโดยนัยเช่นเดียวกัน Takeuchi and Nonaka (2004, p. 5-8)

(2). กระบวนการภายนอก (Externalization) เป็นการแลกเปลี่ยนจากความรู้โดยนัยไปสู่ความรู้ชัดแจ้ง เป็นการนำความรู้โดยนัยไปแลกเปลี่ยนกับคนอื่น โดยผ่านการสนทนา (dialogue) และการคิดไตร่ตรอง (reflection) และตรงนี้จะพื้นฐานของการสร้างความรู้ใหม่ เช่น การสร้างความคิดรวบยอด จินตนาการ หรือแม้กระทั่งการเขียนออกมา นอกจากนี้อาจใช้ การกระตุ้นผ่านการสนทนา หรือ การไตร่ตรองจากกลุ่ม (collective reflection) ใช้คำเปรียบเทียบ (metaphor)³ และการอุปมา(analogy) เพื่อสร้างรายละเอียดของมโนทัศน์ต่างๆ

(3). การผสมผสาน (Combination) เป็นการแลกเปลี่ยนจากความรู้ชัดแจ้งไปสู่ความรู้ชัดแจ้ง โดยผ่านสื่อหรือเอกสาร การประชุม โทรศัพท์ การสนทนา หรือการใช้เครือข่ายคอมพิวเตอร์เพื่อหาข้อมูลจัดระบบข้อมูลต่างๆ

(4). กระบวนการภายใน (Internalization) เป็นการเปลี่ยนจากความรู้ชัดแจ้งไปสู่ความรู้โดยนัย ผ่านเอกสาร คู่มือ หรือ เรื่องเล่า เอกสารช่วยให้แต่ละบุคคลซึมซับประสบการณ์จากผู้อื่นได้และเพิ่มพูนความรู้โดยนัยของเขามากขึ้น หรืออาจเกิดได้จากการอ่านและฟังเรื่องเล่าความสำเร็จของบุคคลอื่น การใช้สถานการณ์จำลองหรือการทดลองก็เป็นวิธีการที่จะช่วยให้เกิดกระบวนการนี้ได้เช่นเดียวกัน

5.บริบทที่เอื้อต่อการจัดการความรู้ (BA: A knowledge creating place)(Takeuchi & Nonaka, 2004, pp. 101-103)

บริบทที่เอื้อต่อการจัดการความรู้ คือสิ่งแวดล้อมทางกายภาพและทางสังคม ที่เอื้อต่อการมีปฏิสัมพันธ์ในการสร้างกระบวนการจัดการความรู้ (Ahmadjian, 2004, p. 228) เช่นตัวบุคคล กลุ่ม ห้องประชุม การพูดคุยในงานอย่างเป็นทางการ การคุยที่ไม่เป็นทางการ หรือแม้แต่ในการสนทนาผ่านห้องสนทนาในอินเทอร์เน็ต

ตัวอย่างการทำงานของบริษัทโตโยต้า ในประเทศญี่ปุ่น ผู้นำจะสร้างบริบทที่เอื้อต่อการปฏิสัมพันธ์โดยการให้เวลา สถานที่ และสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับพนักงาน เช่น การจัดห้องประชุม เครื่องคอมพิวเตอร์ หรือแม้กระทั่งพื้นที่ทางความคิด ความรู้สึก เช่นการสร้างจุดมุ่งหมายร่วมกัน พัฒนาความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน การแสดงความรัก ความเอาใจใส่ ความเคารพไว้วางใจ

³ ในทัศนะของ Takeuchi and Nonaka เห็นว่า คำเปรียบเทียบ (metaphor) เป็นกลไกในการติดต่อสื่อสารที่มีประสิทธิผลในการจำแนกความหมายความแตกต่างของสิ่งต่างๆ และเป็นเครื่องมือสร้างกลุ่มเครือข่ายมโนทัศน์ ด้วยเพราะคำเปรียบเทียบเป็นการคิดเรื่องความแตกต่างของสรรพสิ่ง (Takeuchi & Nonaka, 2004, p. 97)

และพันธะทางใจที่มีต่อกัน ในหมู่สมาชิก ซึ่งสิ่งเหล่านี้มีความสำคัญเพราะมันเป็นรากฐานของการจัดการความรู้ (Ichijo & Nonaka, 2000 cited in Takeuchi & Nonaka, 2004, p. 108)

อนึ่ง พื้นฐานงานของ Nonaka & Takeuchi มีแง่มุมด้านญาณวิทยาและภาววิทยาที่น่าสนใจ โดยโดยในแง่ภาววิทยาเขาเห็นว่า ความรู้นั้นถูกสร้างขึ้นจากบุคคลเท่านั้น องค์กรณ์ไม่สามารถสร้างความรู้ได้ ถ้าปราศจากคน องค์กรณ์เพียงแต่สนับสนุนหรือสร้างบริบทแวดล้อมให้บุคคลสร้างองค์ความรู้ขึ้นมา ดังนั้นการสร้างความรู้ขององค์กรณ์ จึงเป็นกระบวนการที่องค์กรขยายหรือเพิ่มองค์ความรู้ที่สร้างขึ้นจากแต่ละบุคคลและเจียระไนความรู้นั้นในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายความรู้ในองค์กร เครือข่ายความรู้ จะแพร่ไปได้จาก การปฏิสัมพันธ์ในชุมชน (community of interaction) ทั้งในระดับภายในองค์กรและนอกองค์กร⁴

นอกจากนี้การแลกเปลี่ยนความรู้ จากปฏิสัมพันธ์ระหว่างความรู้โดยนัยและความรู้ชัดแจ้ง ยังเป็นข้อเด่นเมื่อเปรียบเทียบกับประวัติศาสตร์ของญาณวิทยาตะวันตก ที่สะท้อนการ

⁴ ญาณวิทยาของ Nonaka and Takeuchi มีรากฐานความคิดมาจาก Michael Polanyi (1966) ที่จำแนกความแตกต่างระหว่างความรู้โดยนัยและความรู้ชัดแจ้ง ความรู้โดยนัย เป็นความรู้ที่มีลักษณะเฉพาะบุคคล ยากจะอธิบายโดยใช้คำพูด ส่วนความรู้ชัดแจ้ง เป็นความรู้ที่สามารถถ่ายทอดด้วยการอธิบาย จัดระบบความรู้ได้ Polanyi ชี้ว่า ความสำคัญของความรู้โดยนัย สอดคล้องกับแนวคิดจิตวิทยากลุ่ม Gestalt ที่กล่าวถึงการรับรู้ของบุคคลว่า เราจะรับรู้ภาพรวมของสิ่งนั้นๆ และเรายังรับความรู้จากประสบการณ์เดิมของเรามา ความรู้ที่เราแสดงออกมาโดยคำพูดเป็นแค่ส่วนหนึ่งของความรู้ที่เรามี และนั่นคือ สิ่งที่ Polanyi พูดว่า “เรารู้มากกว่าที่เราพูด”

ญาณวิทยาแบบเก่า มีการแบ่งแยกกันระหว่างผู้รับรู้ (subject) กับสิ่งที่ถูกรับรู้ (object) มนุษย์ในฐานะผู้รับรู้ก็แสวงหาความรู้จากสิ่งที่อยู่ภายนอกตัวเอง แต่ Polanyi ยืนยันว่า มนุษย์ในฐานะผู้รับรู้ สามารถสร้างความรู้ได้จากการนำตัวเองเข้าไปศึกษาสิ่งนั้น (object) ซึ่งก็คือตัวตนของเขาเอง ในลักษณะที่เข้าไปพัวพันและผูกพันกับสิ่งนั้น ที่ Polanyi เรียกว่า “การดำรงอยู่ในนั้น” (indwelling) การจะรู้สิ่งใด คือการสร้างภาพหรือรูปแบบขึ้นมาบางส่วนก่อน จากความรู้โดยนัย เพื่อจะเข้าใจรูปแบบทั้งหมดในการเข้าใจความหมาย เป็นเรื่องจำเป็นที่ จะต้องบูรณาการร่างกายของเราเข้ากับส่วนต่างๆ ที่รับรู้ด้วยและดังนั้น การดำรงอยู่ในนั้น (indwelling) จึงเป็นการสลายชั่วคราวระหว่างกายและจิต เหตุผลกับอารมณ์ ผู้รู้ บรู้และผู้ถูกรับรู้ ให้อยู่ไป ดังนั้นแล้ว ความเป็นปรนัยแบบวิทยาศาสตร์จึงไม่ใช่แหล่งที่มาของความรู้ทั้งหมด ความรู้ส่วนใหญ่ที่เราได้ คือดอกผลของความพยายามอย่างมีเป้าหมายของเราในการจัดการกับสิ่งที่อยู่แวดล้อมตัวเรา

แสวงหาความรู้อย่างต่อเนื่องเพื่อพิสูจน์ว่า ความรู้ชนิดไหนน่าเชื่อถือ หรือเป็นจริงมากที่สุด ในขณะที่ตะวันตกเน้นความรู้ชัดแจ้ง แต่ญี่ปุ่น (ซึ่งเป็นตัวแทนของตะวันออก) เน้นความรู้โดยนัย อย่างไรก็ตาม ความรู้ทั้งสองประเภทไม่ได้แยกจากกันโดยสิ้นเชิง แต่ยังขึ้นต่อกันและกัน มีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน และแลกเปลี่ยนกันและกันในกิจกรรมสร้างสรรค์ต่างๆ ของมนุษย์ โมเดลในการสร้างความรู้ที่มีลักษณะเป็นพลวัตของเขทั้งสอง มีสมมติฐานว่า ความรู้ของมนุษย์ถูกสร้างและขยายขึ้นโดยผ่านปฏิสัมพันธ์ทางสังคม ระหว่างความรู้โดยนัยและความรู้ชัดแจ้ง กระบวนการแลกเปลี่ยนความรู้ เป็น “กระบวนการทางสังคม” ระหว่างบุคคลและไม่ได้อยู่ภายในบุคคลเท่านั้น ในขณะที่ทัศนะของพวกเขาเหตุผลนิยม มองว่า กระบวนการปัญญาของมนุษย์คือ กระบวนการนิรนัย (deductive) ของแต่ละบุคคล แต่ทว่า ในความเป็นจริงของชีวิต แต่ละบุคคลนั้นไม่เคยอยู่โดดเดี่ยวจากปฏิสัมพันธ์ทางสังคมเลย เมื่อเขารู้สิ่งต่างๆ ดังนั้น กระบวนการแลกเปลี่ยนทางสังคมของความรู้โดยนัยและความรู้ชัดแจ้งจึงทำให้บุคคลขยายความรู้ขึ้นได้ทั้งในแง่ของคุณภาพและปริมาณ

การจัดการความรู้ในสังคมไทย

ในสังคมไทย การจัดการความรู้เป็นยุทธศาสตร์ทางปัญญา เป็นเรื่องของการใช้ความรู้เพื่อสร้างความรู้และโยงความรู้ไปสู่สถานการณ์จริงให้ได้ผลที่ประเมินได้ โดยจะต้องจัดให้มีการเรียนรู้ในการปฏิบัติของผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่าย เพื่อยกระดับความรู้และการปฏิบัติให้ดียิ่งขึ้นอย่างต่อเนื่อง และต้องพัฒนาจิตใจให้เป็นคนดีขึ้นด้วย (ประเวศ วะสี, 2546, น.14) การจัดการความรู้จึงไม่ใช่เรื่องใหม่แต่อย่างใด นั่นก็คือ การจัดการความรู้เป็นกระบวนการจัดการทางปัญญาของมนุษย์นั่นเอง ในการแข่งขันทั้งระดับองค์กรและระดับประเทศจึงเป็นการแข่งขันทางปัญญา ซึ่งได้นำการจัดการความรู้มาเป็นเครื่องมือในการเพิ่มประสิทธิผลและประสิทธิภาพให้เกิดขึ้น รวมทั้งให้บรรลุผลตามเป้าหมายอื่นใดก็ตามภายใต้ปัญหา กิจกรรมและสถานการณ์ ที่มี หรือเกิดขึ้น และหากทุกคนในประเทศสามารถเป็นนักจัดการความรู้ของตนเองได้แล้ว ประเทศชาติย่อมจะผ่านพ้นอุปสรรค สามารถยืนหยัดพึ่งตนเองได้อย่างภาคภูมิใจ

จากการระดมความคิดของนักวิชาการต่างๆ ได้มีการสรุปสถานการณ์ของการจัดการความรู้ของสังคมไทยในระดับต่างๆ ไว้ดังนี้คือ (สถาบันส่งเสริมการจัดการความรู้เพื่อสังคม, 2545, น. 5-6)

1.การจัดการความรู้มีอยู่มานานแล้วโดยเฉพาะภาคธุรกิจ แต่มักส่งผลลบต่อชีวิตคนไทย โดยการกอบโกยและเอารัดเอาเปรียบ

2. ในภาคราชการ การจัดการความรู้เป็นหัวข้อที่ขาดหาย คือ มีทรัพยากรมากแต่ใช้ ข้อมูลความรู้ไปในทางทำลายกัน ขาดการสังเคราะห์ความรู้ ส่วนหนึ่งมาจากการแยกส่วนในการ ทำงาน การใช้ความรู้แบบองค์รวมจึงเกิดได้ยาก

3. ในมหาวิทยาลัย แม้จะมีการศึกษาวิจัยก็ขาดการจัดการความรู้ โดยเฉพาะการ สังเคราะห์แปรความรู้ไปสู่การใช้ประโยชน์ในสภาพสังคมจริง นอกจากนี้ ใน โรงเรียน ระบบ การศึกษาก็ไม่ได้เอื้อให้เป็นแหล่งความรู้ที่เหมาะสมกับชุมชน ขึ้นอยู่กับผู้บริหารโรงเรียนนั้น การ เรียนรู้จึงขาดความรักเอื้ออาทร

4. ในภาคประชาชนพบว่า ชาวบ้านในชนบทมุ่งผลิตเพื่อตลาด ต้องพึ่งความรู้ชุด ใหม่จากภายนอกที่อาจไม่เหมาะสมกับความถนัดของชาวบ้าน ชาวบ้านจึงไม่เกิดการเรียนรู้ ขณะที่ความรู้ของชาวบ้านไม่ได้รับการยอมรับ ไม่ค่อยบันทึกและถ่ายทอดจึงสูญหายไป ซึ่ง ทางออกทางหนึ่งของการจัดการความรู้ของชาวบ้าน คือปรับกระบวนการที่คนที่จะเรียนรู้ เพื่อ แก้ปัญหาของชาวบ้านเอง โดยเข้าใจความหมายชีวิต ลดความอยาก เรียน รู้วิธีเปลี่ยนชีวิต การใช้ ทรัพยากรการลงทุน วางแผนให้กับตนเองและชุมชน เช่นการจัดการกับรายจ่าย หนี้สิน และการ แปรผลผลิต เป็นต้น ในอีกด้านหนึ่งกลับพบว่า เครือข่ายองค์กรเรียนรู้และโครงสร้างพื้นฐานที่มีอยู่ แล้วและอาจนำมาใช้ประโยชน์ได้ เช่น ห้องสมุด สถาบันในท้องถิ่น ศูนย์การเรียนรู้ ไม่ได้ทำความเข้าใจกับเครือข่ายชาวบ้านในการส่งผ่าน แลกเปลี่ยน ไหลเวียนของข้อมูลและความรู้ จึงไม่ สามารถจัดการความรู้ได้อย่างเต็มที่

5. การจัดการความรู้ในทุกระดับควรเริ่มจากตนเอง สกัดการพึ่งพา สามารถเลือกสิ่ง ต่างๆ ด้วยความรู้ได้ บุคคลทุกคนจึงควรเป็นนักจัดการความรู้ ใช้ความรู้ในการดำเนินชีวิตได้อย่าง เหมาะสมในทุกขณะ

การจัดการความรู้จึงควรเริ่มที่ตนเอง แต่สภาพแวดล้อม และบริบทรอบตัวที่บุคคล นั้นๆ อยู่ ย่อมมีส่วนที่จะส่งเสริมให้คนๆ หนึ่งมีการเรียนรู้ และพัฒนาการที่แตกต่างกัน เนื่องจาก การจัดการความรู้ของบุคคลจะเกิดขึ้นได้ ต้องมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนที่ดีที่สุด คือ การทำงาน ร่วมกันและเรียนรู้ร่วมกันจากการปฏิบัติ (วิจารณ์ พานิช , 2546, น. 346-347) ซึ่งในปัจจุบันได้มีการ รวมตัวของชาวบ้านเพื่อแก้ปัญหาของชาวบ้านโดยใช้กลุ่ม องค์กรชุมชน เป็นเครื่องมือให้เกิด การมีส่วนร่วมและเรียนรู้ร่วมกันในรูปแบบต่างๆ ซึ่งเป็นการส่งเสริมและพัฒนาศักยภาพของคน อันจะทำให้บุคคลซึ่งเป็นสมาชิกและได้เข้าร่วมกระบวนการกลุ่ม ได้มีโอกาสพัฒนาตนเองได้อย่าง เต็มที่มากกว่าการดำเนินชีวิตแบบต่างคนต่างอยู่ ต่างคนต่างแก้ปัญหา การพัฒนาในปัจจุบันจึง ให้ความสำคัญกับกลุ่ม เพราะเป็นการสะท้อนถึงความพยายามที่จะพึ่งตนเองของชาวบ้าน ซึ่งเป็น

ฐานรากที่จะก่อตัวเป็นความเข้มแข็งของชุมชน รวมทั้งเป็นการพัฒนาอย่างแท้จริงของตนเอง โดยตนเอง และเพื่อตนเองของชาวบ้าน

งานวิจัยการจัดการความรู้ของชุมชน

งานวิจัยด้านการจัดการความรู้ของชุมชน ขนิษฐา ศรีรัตน์ (2538) ได้ศึกษาแหล่งความรู้และกระบวนการจัดการความรู้ในชุมชน พบว่า ในอดีตก่อนที่จะมีการศึกษาตามแนวทางการระบบโรงเรียน ชุมชนมีบทบาทในการจัดการเรียนรู้ให้กับคนในชุมชน แหล่งความรู้ ได้แก่ ครอบครัว ผู้รู้ในชุมชน วัด ความรู้ที่ถ่ายทอด คือ เรื่องอาชีพ การดำรงชีวิตเพื่อความอยู่รอด การอบรมกล่อมเกลาด้านศีลธรรม จริยธรรมแก่สมาชิกในครอบครัว ต่อมาเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงระบบการเรียนรู้มาเป็นระบบโรงเรียน ทำให้การเรียนรู้ชุมชนถูกละเลย แต่อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาพบว่า แหล่งความรู้ดั้งเดิมในชุมชนยังคง มีบทบาทหน้าที่ถ่ายทอดความรู้ให้กับสมาชิกในชุมชนอย่างต่อเนื่อง แม้บทบาทและเนื้อหาบางส่วนจะลดลง ถูกแทนที่ หรือสูญหายไปบ้าง แต่ก็ยังคงเป็นกลไกผลักดันและต้านทานต่อการเปลี่ยนแปลงจากภายนอกที่ไม่อาจทำลายได้ คือ ความสัมพันธ์ระบบเครือข่ายญาติที่เหนียวแน่น และระบบความเชื่อความศรัทธาที่มีต่อศาสนา ที่ทำให้สถาบันต่างๆ ในชุมชนและสังคมดำรงอยู่ได้ นอกจากนี้ กัญญา ชมศิลป์ (2537) ได้ศึกษาการจัดการเรียนรู้องค์กรชุมชนในชนบท โดยศึกษาในชุมชนสาคลี อำเภอเสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา พบว่า กระบวนการเรียนรู้ที่ทำให้องค์กร ชุมชนสาคลีมีความเข้มแข็งนั้นเริ่มจากคณะครูของโรงเรียนสาคลีวิทยาได้ชักชวนชาวบ้านในชุมชนมาช่วยกันคิดหาวิธีการแก้ไขปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นกับชาวบ้านเอง และกำหนดวัตถุประสงค์หาแนวทางแก้ไขปัญหาดังกล่าว ผลการศึกษายังแสดงให้เห็นปัจจัยที่ส่งผลให้กระบวนการเรียนรู้ องค์กรชุมชน สาคลีประสบผลสำเร็จดังนี้ 1. เป็นองค์กรแบบไม่เป็นทางการ 2. มีความเป็นประชาธิปไตยสูง 3. มีการพบปะ ประชุมกันบ่อย 4. สมาชิกชุมชนเข้าใจกระบวนการกลุ่ม 5. มีอุดมการณ์ที่จะพัฒนาตนเองและกลุ่ม 6. ผู้นำเข้มแข็ง อันเป็นปัจจัยสำคัญที่สุด

พรพิไล เลิศวิชา (สคส. ท.สรุปการประชุม, 2545, น. 5-6) ได้นำเสนอรูปแบบการถ่ายทอดการจัดการความรู้ของชาวบ้านลุ่มน้ำขาน อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ ซึ่งผลจากการศึกษาพบว่า มีการจัดการทางสังคมภายในชุมชนในระดับต่างๆ ประกอบด้วย การจัดการความรู้ตามพื้นที่ทางสังคมของชุมชน มีการจัดการความรู้ตามกลุ่มผู้นำ ตามเครือข่ายหมู่บ้าน โดยทุกระดับจะเน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของแต่ละบ้าน และเป็นรูปแบบความรู้ที่ไม่เป็นทางการ ทั้งนี้สามารถสรุปถึงความสามารถในการจัดการความรู้ของชาวบ้านได้ ดังนี้

1.ความสามารถในการจัดการระบบน้ำของหมวดเหมืองฝาย ซึ่งสามารถจัดเส้นทางนำทุกเส้น ไม่ให้ไหลป่าเข้าสู่หมู่บ้านและไร่นา

2.ความสามารถในการจัดการระบบแทนแรงงานของหมวดศพ มีการจัดสวัสดิการในการจัดงานศพ หากคนใดไม่สามารถร่วมงานจะต้องมี “ระบบแทนแรง” โดยหาคนมาแทนให้ได้

3.ความสามารถในการจัดการงานช่างฝีมือแกะสลัก และการสร้างวัดของหมู่บ้าน ซึ่งได้รับการถ่ายทอดมาจากครูบาทางเหนือที่มีความรู้ทางธรรมและทางช่าง วัดทางเหนือจะสร้างจากแรงงานโดยไม่คิดค่าจ้าง

4.ความสามารถในการจัดการสุขภาพชุมชน ซึ่งถ่ายทอดจากครูบาหรือหมอยาของชุมชนโดยตรง

5.ความสามารถในการจัดระบบหน้าหมู่บ้านของหมวดบ้าน ทุกคนต้องมีสังกัดและมีคนมาทำงานหน้าหมู่บ้าน เช่น การจัดการถนน เหมืองฝาย เป็นต้น

6.ความสามารถในการเป็นศูนย์ข้อมูลของระบบเครือญาติและเก้าผี ได้แก่ ผู้หญิงคนแรกที่ทำให้กำเนิดคนรุ่นหลัง มีการจัดระบบเก็บข้อมูลแรงงาน ทำนาทำไร่ การเปลี่ยนแปลงอาชีพ

7.ความสามารถในการจัดการของหมวดวัด ซึ่งถ่ายทอดความรู้ด้านวิชาช่าง วิชาหมอพื้นบ้านผ่านระบบเครือญาติ

8.ความสามารถในการจัดการระบบตลาดมี 4 ระบบคือ ในหมู่บ้าน ระหว่างหมู่บ้าน ระดับลุ่มน้ำและตลาดมอเตอร์ไซด์เคลื่อนที่

9.ความสามารถในการจัดการของหมวดปอยหลวง ทำหน้าที่รวบรวมเงินออมของทุกหมวด เพื่อใช้ทำบุญร่วมกันที่วัด

กชกร ชินะวงศ์ และเกศสุดา สิทธิสันติกุล (สคส., ม.ป.ป. ก, น. 1) รายงานเรื่องเส้นทางการปลดหนี้ 18 ล้านบาทที่บ้านสามขา อ.แม่ทะ จ.ลำปาง พบว่า ชาวบ้านมีการจัดการความรู้ที่เน้นความรู้โดยนัย (Tacit Knowledge) โดยมีรูปแบบการจัดการความรู้ ดังนี้ 1.การจัดตั้งกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ 2. ใช้กระบวนการวิจัย โดยทำบัญชีรายรับรายจ่ายของชุมชน 3. การดูงานยังที่ต่างๆ 4. การอบรมความรู้ เพื่อชีวิตที่เรียบง่าย ด้านจิตสำนึกในการใช้ชีวิตที่ไม่ฟุ้งเฟ้อยความรู้เพื่อการผลิตใช้เองและขาย

รัตนา ไตสกุล และคณะ (2548) ได้ศึกษาภูมิปัญญาในการจัดการความรู้ของชุมชนโดยพิจารณาจากกรณีศึกษา 3 กรณีคือ เครือข่ายอินแปลง ปราชญ์ชาวบ้านภาคอีสาน และชุมชนศิระะอโศก พบว่า แหล่งที่มาของความรู้ท้องถิ่นในเรื่องการผลิตเพื่อพึ่งพาตนเองในระบบเศรษฐกิจพอเพียง มาจากความรู้ดั้งเดิมที่เกิดจากการสั่งสมของบรรพบุรุษผสมผสานกับความรู้ที่

เป็นสากลจากโลกาภิวัตน์ที่ชุมชนคิดว่าเหมาะสม ความรู้ท้องถิ่นจึงมีลัก ณะเป็นพลวัต ไม่หยุดนิ่ง แต่มีการปรับปรนกับภายนอกทั้งจากภูมิปัญญาไทยและภูมิปัญญาเทศ

จากการศึกษาแนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการจัดการความรู้ของชุมชนพบว่า การจัดการความรู้ของชุมชนนั้น สามารถพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนให้ดียิ่งขึ้น การจัดการความรู้เป็นสิ่งที่จำเป็นมากขึ้น โดยเฉพาะในยุคโลกาภิวัตน์ ที่มีการปฏิสัมพันธ์ของความรู้ภูมิปัญญาดั้งเดิมและภูมิปัญญาต่างประเทศ และการปฏิสัมพันธ์ของความรู้ขัดแย้งและความรู้ โดยนัย ดังนั้นงานวิจัยนี้จึงสนใจศึกษาว่า การวิจัยโดยประชาชนจะทำให้เกิดการจัดการความรู้ของชุมชนเพื่อนำมาแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชน ได้อย่างไร

ส่วนที่สาม แนวคิดเรื่องเศรษฐกิจชุมชน

แม้ในช่วงหลายสิบปีมานี้ ระบบทุนนิยม ภายใต้การส่งเสริมสนับสนุนของรัฐและชนชั้นนำ จะขยายตัวเข้าครอบงำพื้นที่แทบทุกหย่อมหญ้าในประเทศไทย หากแต่ระบบเศรษฐกิจของไทยนั้น มิได้มีเพียงระบบตลาดหรือระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมแต่เพียงอย่างเดียว ในทางตรงข้าม ระบบเศรษฐกิจชุมชนที่ยังคงดำรงอยู่จากการปรับตัวของชุมชน เป็นระบบเศรษฐกิจที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อความอยู่ดีกินดีของผู้นในในประเทศ โดยเฉพาะในพื้นที่ซึ่งแต่เดิมถูกเรียกว่าภาคชนบท อันครอบคลุมประชากรจำนวนมากมายมหาศาล หากคิดในแง่ของจำนวนชีวิตผู้คนชาวไทย เศรษฐกิจชุมชนใหญ่กว่าระบบทุน เพราะเป็นชีวิตการทำมาหากินของชาวไทยจำนวนมากที่สุดที่ดำรงอยู่ในทุกภาคของชนบทประเทศไทย(ยศ สันตสมบัติ, 2546)

1. ความหมายและลักษณะสำคัญของเศรษฐกิจชุมชน

“เศรษฐกิจชุมชน”เป็นระบบเศรษฐกิจที่มีลักษณะเฉพาะ โดยมีวิถีการผลิตที่หมุน โดยระบบความสัมพันธ์ทางสังคม มีการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างคนในชุมชนและต่างถิ่น มีความเกี่ยวข้องกับอุดมการณ์การผลิตและระบบการผลิต โดยมีหน่วยการผลิตคือครอบครัวและชุมชน มีอุดมการณ์ในการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน เพื่อการดำรงชีพก่อน หลังจากนั้นอาจขายผลผลิตเพื่อประโยชน์ในการพัฒนาตนเองและครอบครัว ไม่ตั้งเป้าหมายในการขายผลผลิตเพื่อกำไรสูงสุด จึงมิได้ขยายฐานการผลิตให้ใหญ่มาก อุดมการณ์การผลิตของเศรษฐกิจชุมชนจึงตั้งอยู่บนหลักการที่แตกต่างอย่างสิ้นเชิง จากระบบเศรษฐกิจทุนนิยมซึ่งมีอุดมการณ์การผลิตที่ยึดหลักการ

สร้างผลกำไรสูงสุดอย่างเต็มที่(profit maximization) (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ , 2543, น. 139 - 140)

นอกจากนี้ กิจกรรม กระบวนการและสัมพันธภาพในการผลิต ยังใช้แรงงานภายในครัวเรือนเป็นหลักไม่ใช้การจ้างแรงงาน มีการใช้แรงงานอย่างเข้มข้นคือ ผู้ผลิตมีการสั่งสมทักษะในการทำงานหลายอย่างในคนๆเดียวกัน อาทิ สามารถทำสวน ทอผ้าหรือจักสานได้ กิจกรรมการผลิตมีความหลากหลาย และเนื่องจากฐานการผลิตอยู่ที่ครอบครัวและชุมชนที่ผู้คนมีความเป็นญาติมิตรกัน จึงมีระบบแลกเปลี่ยนผลผลิต ระบบการช่วยแรงงาน เพื่อการดำเนินชีวิตอย่างพอเพียงและเกื้อกูลกัน ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนขยายวงกว้างถึงเรื่องของภาษาชาติพันธุ์ วัฒนธรรม ทำให้อุดมการณ์การผลิตของเศรษฐกิจชุมชนเกิดขึ้นในวงกว้างได้

ในทัศนะของ Chayanov (1986) เห็นว่า เศรษฐกิจชุมชน มีกลไกทางเศรษฐศาสตร์ในการจัดสรรทรัพยากรทั้งที่เป็นแรงงานและวัตถุ ที่มีลักษณะเฉพาะเป็นระบบของตัวเอง สามารถผลิตซ้ำตัวเองได้และมีเส้นทางการพัฒนาที่เป็นของตัวเองที่ไม่เหมือนและไม่ขึ้นกับระบบทุนนิยม สามารถเลี้ยงตัวเองได้ พึ่งตัวเองได้ สามารถปะทะประสาน และต่อรองกับระบบทุนนิยมได้ เขาได้อธิบายทั้งในแง่ทฤษฎีและยกสถิติระดับครัวเรือนในรัสเซียสนับสนุน ทั้งนี้เนื่องจากเศรษฐกิจครอบครัวของชาวนา ซึ่งใช้แรงงานคนในครอบครัว ไม่ได้จ้างแรงงาน เป็นระบบที่มีเสถียรภาพสามารถดำรงอยู่ได้และผลิตซ้ำตัวเองได้ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2543, น. 67)

สมคิด พรมจัญและคณะ (2546, น. 161) เห็นว่า “เศรษฐกิจชุมชน” เป็น “เศรษฐกิจวัฒนธรรม” แห่งการอยู่รอดและการปรับตัวของชุมชนและสังคมไทย เมื่อต้องเผชิญกับข้อท้าทายนานัปการจากวิถีการผลิตในระบบเศรษฐกิจทุนนิยม “เศรษฐกิจชุมชนควรเป็นเศรษฐกิจแห่งการพึ่งตนเอง การพึ่งตนเองต้องคำนึงถึงพื้นฐานของตนเอง พื้นฐานของสังคมคือวัฒนธรรม วัฒนธรรมเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจ เศรษฐกิจวัฒนธรรมจึงเป็นเศรษฐกิจที่อยู่บนพื้นฐานความมั่นคงของตนเอง เศรษฐกิจ วัฒนธรรมไม่ใช่เศรษฐกิจที่คำนึงถึงถึงผลผลิตและรายได้แต่เพียงอย่างเดียว แต่เป็นเศรษฐกิจที่สัมพันธ์กับครอบครัว ชุมชน วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมพร้อมกันไป เป็นเศรษฐกิจที่ไม่แยกส่วนออกจากกัน เป็นเศรษฐกิจบูรณาการที่เชื่อมโยงชีวิต จิตใจ สังคมและสิ่งแวดล้อมเข้าด้วยกันอย่างได้ดุลยภาพ”

การสร้างเครือข่ายสถาบันเศรษฐกิจชุมชน จึงเป็นยุทธศาสตร์ที่สำคัญ ที่มีการสร้างระบบกิจกรรมเศรษฐกิจชุมชนให้มีลักษณะคล้าย “community economy complex” หรือการนำเอากิจกรรมทางเศรษฐกิจต่างๆมาเชื่อมโยงประสานกันในระดับท้องถิ่น โดยจะต้องเข้าใจว่าครัวเรือนในชนบทไม่ใช่เป็นผู้ผลิตและก็ไม่ใช่ว่าเป็นผู้บริโภคอย่างใดอย่างหนึ่งอย่างแยกส่วนกัน

หากแต่เป็นทั้งผู้ผลิตและผู้บริโภค (prosumer) ในเวลาเดียวกัน โดยใช้ทรัพยากรท้องถิ่นผลิตเพื่อท้องถิ่น และบริโภคในท้องถิ่น

สำหรับประเทศไทย เศรษฐกิจชุมชนในกระบวนการทัศน์ใหม่ของการพัฒนา มีความสัมพันธ์เศรษฐกิจพอเพียง ความเข้มแข็งของชุมชน และความสามารถในการพึ่งตนเองในชุมชน โดยกระบวนการทัศน์ดังกล่าวตั้งอยู่บนพื้นฐานความเชื่อที่ว่า ความเข้มแข็งของคนและชุมชน น่าจะเป็นทางออกสำคัญสำหรับการแก้ไขปัญหาความยากจน ดังนั้น การสร้างรากฐานทางเศรษฐกิจชุมชน จึงเป็นการสร้างรากฐานให้ชุมชนเข้มแข็ง (เสรี พงศ์พิศ, 2546ข, น. 67; ประเวศ วะสี, 2547)

2. แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน

แนวคิดเศรษฐกิจชุมชนมีแนวทางในการอธิบายจากเศรษฐศาสตร์ทางเลือกที่วิพากษ์และท้าทายทฤษฎีการพัฒนาระยะหลัก⁵หลายแนวทางอันได้แก่ 1.แนวคิดเศรษฐกิจชุมชนของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองในสังคมไทย 2. เศรษฐศาสตร์สีเขียวหรือเศรษฐศาสตร์แนวนิเวศวิทยา 3. เศรษฐศาสตร์สังคมแนวนุษยนิยม 4. เศรษฐศาสตร์ประเพณีนิยมใหม่ และ 5. เศรษฐศาสตร์สังคมแนวสตรีนิยม

2.1 แนวคิดเศรษฐกิจชุมชนของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองไทย

แนวคิดเศรษฐกิจชุมชนในสังคมไทย เกิดจากข้อเสนอขององค์กรพัฒนาเอกชนในสายวัฒนธรรมชุมชนเมื่อ 20 กว่าปีก่อน ต่อมาเมื่อนักคิดระดับชาติหลายคน เช่นศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี ศาสตราจารย์ดร . เอกวิทย์ ณ ถลาง ศาสตราจารย์ดร. ชัยอนันต์ สมุทวณิช ได้พูดและเขียนเสนอแนวทางนี้ แต่แนวทาง ที่มีการศึกษาและนำเสนอใน

⁵ เราอาจสรุปทฤษฎีการพัฒนาระยะหลักได้ดังนี้ (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ และคณะ, 2549, น. 70) 1. ทฤษฎีการทำให้ทันสมัย (modernization theory) ประกอบด้วยแนวคิดทางเศรษฐกิจ สังคมวิทยา จิตวิทยาและการพัฒนาทางการเมืองในระดับมหภาค 2.ทฤษฎีการพัฒนาแบบเรดิคัล (radical developmental theory) ประกอบด้วยแนวคิดแบบโครงสร้างนิยม มาร์กซิสต์ และจักรวรรดินิยม แนวคิดระบบโลก 3. กลุ่มทฤษฎีเกี่ยวกับการเจริญเติบโต (growth theory) การพัฒนาคือการขยายตัวทางเศรษฐกิจ 4.ทฤษฎีการพัฒนาของสำนักคิดเสรีนิยมใหม่ (neo-liberalism) พื้นฐานคือแนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองของกลุ่มตลาดเสรีสุดขีด ซึ่งทำให้โลกที่สามกลายเป็นห้องทดลองของทฤษฎีเสรีนิยมที่ยึดตลาดเป็นศูนย์กลาง

ระดับแนวคิดทฤษฎี เป็นการศึกษากลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมืองที่มีศาสตราจารย์ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เป็นผู้นำ โดยสร้างแนวคิดจากการศึกษาชุมชนหมู่บ้านมายาวนานหลายทศวรรษ เริ่มต้นประมาณปี 2517-2521 โดยพบว่าในชุมชนหมู่บ้านเป็นสถาบันพื้นฐานที่สุดของเศรษฐกิจและวัฒนธรรมที่มีความสามารถในการพึ่งตนเองได้ แนวคิดนี้มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า “แนวคิดอนานิปัตย์ชุมชน” หรือ “ทฤษฎีอนานิปัตย์นิยมไทย” (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2544, น.11-12) ข้อเสนอต่อการมองประวัติศาสตร์สังคมด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรมไทยว่ามีลักษณะดังนี้

1. ทฤษฎีประวัติศาสตร์ของระบบ มีที่มา มีรากฐานและต่อเนื่องจากลักษณะดั้งเดิมของชุมชนหมู่บ้านไทย คงทนข้ามกาลเวลา ดำรงอยู่ภายในระบบสังคมเศรษฐกิจข้างบนที่เปลี่ยนแปลง
2. มีเครือข่ายโดยธรรมชาติ บนอาณาบริเวณที่กว้างขวาง เป็นทั้งระบบชุมชนระบบท้องถิ่น และระบบแห่งชาติ ชุมชนหมู่บ้านมีเครือข่ายเพื่อช่วยเหลือระหว่างกันอยู่แล้วทางเศรษฐกิจทั้งในอดีตและปัจจุบัน ชนชาติทั้งหลายบนดินแดนอันกว้างขวางของประเทศไทยปัจจุบันและเอเชียอาคเนย์ตอนบน ต่างรับวัฒนธรรมและภาษาไทยเป็นวัฒนธรรมและภาษาร่วมเป็นแกนกลางโดยสมัครใจ
3. วัฒนธรรมมีบทบาทสำคัญมาก ในการร้อยโยงหน่วยต่างๆ เข้าด้วยกันด้วยความแน่นแฟ้น

งานวิจัยของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยชุมชนหมู่บ้านไทยที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบัน ทำให้เกิดความกระจ่างในการทำความเข้าใจชุมชนไทยได้ดีขึ้น ล่าสุดงานวิจัยชุด “โครงการ” เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” (2546) ⁶ ใช้วิธีวิจัยแบบเศรษฐศาสตร์ มานุษยวิทยาและประวัติศาสตร์ ได้พบข้อค้นพบและข้อเสนอที่สำคัญคือ (ยศ สันตสมบัติ, 2546)

- (1). เศรษฐกิจไทยประกอบด้วยระบบสองระบบ คือระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุน ระบบเศรษฐกิจชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจที่ดำรงอยู่ เป็นชีวิตการทำมาหากินของชาวไทยจำนวนมากที่สุด หากคิดในแง่จำนวนชีวิตของผู้คนชาวไทยแล้ว ใหญ่กว่าระบบทุนดำรงอยู่ในทุกภาคของประเทศไทย โดยเฉพาะในชนบท

⁶ ผู้สนใจศึกษาเพิ่มเติมจาก ชุดโครงการวิจัย “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” หัวหน้าชุดโครงการคือ ศ.ดร. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา มีนักวิชาการและผู้ร่วมวิจัย 27 คน มีผลงานตีพิมพ์รวม 17 เล่ม

(2). การแปรรูป (transformation) ของเศรษฐกิจไทยจากระบบเศรษฐกิจครอบครัวเป็นระบบเศรษฐกิจทุน เป็นกระบวนการที่มีความหนืดตัวสูงมาก คือเป็นไปทีละเล็กละน้อย ใช้เวลานานมากและยังเกิดขึ้นจำกัด การเปลี่ยนแปลงที่ล่าช้านี้เป็นที่มาของการดำรงอยู่ของเศรษฐกิจสองระบบ

แต่เดิมแนวคิดนี้ มีการอธิบายการเปลี่ยนแปลงที่ล่าช้านี้เป็นเพราะ 1. ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติในอดีต 2. ลักษณะชุมชนหมู่บ้านที่ให้ความมั่นคง 3. ลักษณะพิเศษของรัฐและระบบทุนที่ไม่เข้าไปจัดการการผลิตในชนบทเพื่อเรียกเอาส่วนเกินออกจากหมู่บ้าน การค้นคว้าในระยะล่าสุด ให้คำตอบว่าปัจจัยข้อ 1. และ 3. อธิบายได้น้อยลง ปัจจัยข้อ 2 มีความสำคัญมากขึ้นและต้องอธิบายโดยการดำรงอยู่ของระบบชุมชนหมู่บ้านที่มีลักษณะพิเศษของหมู่บ้านไทย ที่มีลักษณะดังนี้

1. หมู่บ้านมีความเป็นชุมชนเข้มข้นและดำรงอยู่สืบเนื่องมาช้านานหมู่บ้านเป็นระบบเศรษฐกิจสังคมอีกระบบหนึ่งของตัวเอง

2. หมู่บ้านมีระบบเครือข่ายแลกเปลี่ยนและช่วยเหลือกันอย่างกว้างขวาง

3. วัฒนธรรมหมู่บ้านเป็นวัฒนธรรมกลางโดยสมัครใจของชนชาติทั้งหลายในท้องถิ่น

(3). เส้นทางของชาติที่สอดคล้องกับความเป็นจริง และความมุ่งหวังของชาวไทย ควรเป็นเส้นทางที่ชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนมีบทบาทนำ เพราะชุมชนเป็นแกนนำของสังคมและวัฒนธรรมไทย เป็นสถาบันหรือเป็นระบบของผู้คนชาวไทยจำนวนมากที่สุด การพัฒนาประเทศที่แท้จริงจะต้องเป็นการพัฒนาที่ระบบที่ใหญ่ที่สุดในแง่ผู้คนนี้ คือระบบชุมชน

การพัฒนาในอนาคตจึงควรมุ่งพัฒนาที่เศรษฐกิจและวัฒนธรรมภายในประเทศ หรือ “เศรษฐกิจวัฒนธรรม” คือพัฒนาการเกษตรและอุตสาหกรรมจากฐานภายในประเทศ สำรองเศรษฐกิจและทรัพยากรท้องถิ่นทั้งบุคคลและวัตถุของประเทศ พัฒนาศักยภาพท้องถิ่น พยายามใช้ทรัพยากรท้องถิ่น ผลิตเพื่อความต้องการของท้องถิ่นก่อน ผลิตเพื่อขายเป็นขั้นตอนต่อไป พยายามใช้แรงงานในครอบครัวก่อนจ้างแรงงาน โยงท้องถิ่นต่างๆ เชื่อมทุก ส่วนของประเทศเข้าด้วยกันเป็นระบบเดียวกัน ให้ความสำคัญกับการค้าภายในประเทศ ผลิตเพื่อตลาดภายในมากกว่าตลาดต่างประเทศ

2.2 เศรษฐศาสตร์สีเขียวหรือเศรษฐศาสตร์แนวนิเวศวิทยา

ท่ามกลางวิกฤติทางนิเวศและสิ่งแวดล้อม ที่มีแนวโน้มรุนแรงขึ้น ตั้งแต่ศตวรรษที่ 1980 เป็นต้นมา นักคิดและนักเคลื่อนไหวทางสังคมหลายกลุ่มในยุโรปและอเมริกา พยายาม

คิดค้นแสวงหาทิศทางใหม่ๆ ของการสร้างชุมชนสังคมแบบจำลองใหม่ที่เน้นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติพร้อมกับการส่งเสริมการใช้แรงงานและเทคโนโลยีที่เหมาะสม โดยปฏิเสธแบบจำลองการพัฒนาแนวตะวันตกอย่างสิ้นเชิง แต่เน้นการพึ่งพาตนเองทุกๆ ด้าน รวมทั้งการใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมและระบบการจัดการต่างๆ ที่ไม่เน้นการทำลายหรือส่งเสริมความรุนแรง

แบบจำลองใหม่เน้นการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น และการสร้างระบบการผลิตแบบพึ่งพาตนเองขนาดเล็กที่ไม่ส่งเสริมการขายตัวของการผลิต โดยการผลิตจะต้องมีความสมดุลกับประสิทธิภาพทางนิเวศ แนวคิดใหม่นี้เรียกว่า “การพัฒนาแนวนิเวศ”(eco-development) ⁷ การพัฒนาเศรษฐกิจจะต้องสอดคล้องกับกฎของนิเวศ การพัฒนาสังคมแนวนิเวศจะครอบคลุมไปทั้งโลกชีวิตของผู้คน ไม่ว่าจะเป็นวิถีชีวิตหรือค่านิยม

วิถีชีวิตที่เรามีอยู่ในแบบจำลองปัจจุบันเน้นอยู่ 4 เรื่องคือ การให้ค่านิยมสูงแก่การทำงานที่ไม่ใช้แรงงาน เน้นความสะดวกสบาย เป็นวิถีชีวิตที่รวมศูนย์ในครอบครัว คือให้ความสำคัญแก่สถาบันครอบครัวเท่านั้นและ เน้นเรื่องความมั่นคง แต่แบบจำลองใหม่มีหลักปรัชญา 4 ประการคือ

⁷ นิเวศวิทยา (ecology) เป็นคำที่นักชีววิทยาชาวเยอรมัน Ernst Haeckel นำมาใช้เป็นคนแรกและให้ความหมายว่า “การศึกษาความสัมพันธ์เชื่อมโยงของสรรพสิ่ง ต่างๆ ที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต เพื่อช่วยให้มนุษย์และสิ่งมีชีวิตอื่นๆ สามารถดำรงชีวิตและสืบเผ่าพันธุ์ต่อไปได้ ” หากห่วงโซ่ของความพึ่งพาอาศัยกันในระบบนิเวศถูกทำลายส่งผลให้สิ่งมีชีวิตบางอย่างไม่สามารถดำรงอยู่ได้อาจส่งผลต่อความอยู่รอดของมนุษย์ในภายหลัง

แนวคิดนิเวศวิทยาเองมีปรัชญาแตกต่างกันเป็นสองกลุ่มคือ นิเวศวิทยาแบบตื้น (shallow ecology) ที่ยอมรับบทบาทของระบบนิเวศ แต่นำมาใช้เพื่อเป็นประโยชน์ของมนุษย์ และนิเวศวิทยาแนวลึก (deep ecology) ที่ยอมรับบทบาทของระบบนิเวศเพื่อช่วยในการรักษาธรรมชาติให้ดำรงอยู่ต่อไป โดย Naess นักปรัชญาชาวนอร์เวย์ได้นำเสนอปรัชญาของนิเวศวิทยาแนวลึก คือ ปรัชญาแห่งความกลมกลืนกันทางนิเวศ (ecosophy) ภายใต้หลักสามประการคือ 1. สิ่งมีชีวิตต่างๆ อยู่ในสภาวะที่สัมพันธ์กัน หากปราศจากความสัมพันธ์ดังกล่าว มนุษย์และสิ่งแวดล้อมจะไม่สามารถดำรงสภาวะอย่างที่เคยเป็นไว้ได้ 2. ทุกสรรพสิ่งมีสิทธิเสมอภาคในการดำรงชีวิตอยู่อย่างเบิกบาน ท่ามกลางความหลากหลายในโลกธรรมชาติ 3. ทุกสรรพสิ่งมีวิวัฒนาการร่วมกันหรือสามารถดำรงอยู่ร่วมกันท่ามกลางความสัมพันธ์ในรูปแบบใหม่ มิใช่การดำรงอยู่ด้วยการต่อสู้เพื่อการอยู่รอดของผู้ที่เหมาะสมหรือแข็งแรงกว่า

1. ปรัชญาทางนิเวศหรือปรัชญาสีเขียว ที่คำนึงถึงอนาคตของสังคมและสิ่งแวดล้อมมากกว่าคิดถึงการใช้วัตถุเพื่อประโยชน์เบื้องต้น

2. ปรัชญาความรับผิดชอบต่อสังคม ต้องการสร้างชุมชนแบบใหม่ขึ้นมา ที่มีความเสมอภาคในการใช้ชีวิตร่วมกัน มีความเป็นมนุษย์มากขึ้น

3. ปรัชญาประชาธิปไตยพื้นฐาน ปฏิเสธการรวมศูนย์ การใช้ระบบอำนาจนิยม ส่งเสริมการกระจายอำนาจอย่างเต็มที่

4. ปรัชญาอหิงสกรรม ปฏิเสธการใช้ความรุนแรงทุกรูปแบบ โดยเฉพาะโครงสร้างสังคมที่รุนแรง หมายถึงโครงสร้างสังคมที่มีการกดขี่ ชูตรีต ครอบครอง ครอบงำ หรือทำให้เกิดความแปลกแยก (alienation) ในชีวิตมนุษย์⁸

การพัฒนาแนวนิเวศจึงเป็นการผสมผสานเป้าหมายทางเศรษฐกิจสังคมกับเป้าหมายการจัดการทางสิ่งแวดล้อม โดยคำนึงถึงการรักษาธรรมชาติเพื่อชนรุ่นหลังในอนาคต เป็นสังคมที่อยู่บนพื้นฐานของความสอดคล้องระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ การพึ่งตนเอง การตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐาน เป็นหลักการที่สำคัญในการจัดการสังคม เน้นการเปลี่ยนแปลงเรื่องคุณภาพ มากกว่าความเจริญเติบโตด้านปริมาณ เช่น การใช้พลังงานแบบประหยัด การนำทรัพยากรมาใช้อีก เกษตรแบบธรรมชาติ และการพัฒนาเทคโนโลยีระดับกลาง เป็นต้น

เราอาจสรุปหลักการที่สำคัญๆของการพัฒนาแนวนิเวศได้ดังนี้

(1).เป็นกระบวนการที่มุ่งสนองความต้องการพื้นฐานของมนุษย์ โดยเริ่มต้นจากความต้องการของผู้ยากไร้ที่สุด และผู้ขาดแคลนทรัพยากรมากที่สุด

⁸ แบบจำลองการพัฒนาเศรษฐกิจสังคมแนวนิเวศ ปฏิเสธระบบการเมืองสองระบบที่ดำรงอยู่อย่างชัดเจนคือทุนนิยมและสังคมนิยม ที่แนวคิดนี้เห็นว่า เป็นสังคมที่มีโครงสร้างที่ใช้ความรุนแรง ถึงแม้จะใช้ชื่อต่างกันแต่ มีลักษณะหลายอย่างที่มีความรุนแรงดำรงอยู่ โดยเฉพาะการรวมศูนย์อำนาจในระบบเศรษฐกิจ การวางแผนและการจัดการต่างๆ ทุนนิยมมีการวางแผนธุรกิจขนาดใหญ่ สังคม นิยมเน้นการวางแผนโดยองค์กรของรัฐ นอกจากนั้นวิถีชีวิตก็ไม่ค่อยจะแตกต่างกันนัก ทั้งสองระบบมีปรัชญาการมองโลก ที่ เน้นความเจริญทางวัตถุ และการลุ่มหลงเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ใหญ่โตเหมือนกัน

(2).การพัฒนาแนวโน้ต เรียกร้องให้ประชาชนมีส่วนร่วม นั่นคือ มีระบบวางแผนพัฒนาที่ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม ผสมผสานกับการเคลื่อนไหวของประชาชนในระดับพื้นฐาน ประชาชนต้องกำหนดการเปลี่ยนแปลงด้วยตนเอง

(3).การพัฒนาแนวโน้ตให้ความสำคัญสูงสุดแก่เรื่องการพัฒนาตนเอง ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับแรงงานท้องถิ่น ทรัพยากรธรรมชาติท้องถิ่นและเทคโนโลยีระดับกลาง ทั้งนี้รวมถึงหลักการของเกษตรธรรมชาติ หรือเกษตรแนวโน้ต (ecofarming) ด้วย ซึ่งใช้ทุนน้อยและมีหน่วยผลิตขนาดเล็ก

2.3 เศรษฐศาสตร์สังคมแนวมนุษยนิยม

เศรษฐศาสตร์สังคมแนวมนุษยนิยม มุ่งเน้นคุณค่าที่สำคัญของชีวิตมนุษย์ คือ คุณภาพชีวิต แทนที่ความมั่งคั่งของทรัพย์สินเงินทอง ในขณะทีเศรษฐกิจกระแสหลัก มีการวิเคราะห์มนุษย์ในมุมค่อนข้างแคบ เน้นความคิดเรื่องประโยชน์ส่วนตน (self-interest) เท่านั้น โดยไม่ได้คำนึงถึงธรรมชาติมนุษย์ดังที่กล่าวมาอย่างเป็นองค์รวม (holistic) อีกทั้งยังมีที่มาจาก การวิเคราะห์เฉพาะความต้องการที่ไม่จำกัด (want) แทนที่จะพิจารณาความจำเป็น (need) ที่จำกัดได้ และมีที่สิ้นสุด (วรรณภา ประยุกต์วงศ์, 2549, น. 82-83)

ขณะที่เศรษฐศาสตร์กระแสหลักมุ่งไปในทิศทางที่สอนให้มนุษย์มีความต้องการมากขึ้นไม่มีวันสิ้นสุด จริยศาสตร์ของเศรษฐศาสตร์สังคมสอนให้มนุษย์มีความ “พอดี” หรือ “เพียงพอ” เศรษฐศาสตร์กับจริยศาสตร์จึงเป็นเรื่องเดียวกัน

เศรษฐศาสตร์สังคมแนวมนุษยนิยม ให้ความสำคัญสูงกับเรื่องประโยชน์สุขมหาชน โดยเน้นการวิเคราะห์ทางเศรษฐกิจที่เชื่อมโยงกับมิติทางสังคม และชี้ให้เห็นว่า ระบบคิดแบบ “ประสิทธิภาพ” (efficiency) ได้กลายเป็นศาสนาของเศรษฐกิจสมัยใหม่ไปแล้ว แต่สำนักนี้เสนอว่า เศรษฐกิจไม่ว่าจะมีประสิทธิภาพดีแค่ไหน แต่ถ้าไม่ทำให้เกิด “ความสุขสมบูรณ์” แก่มนุษย์ ก็จะเป็นเศรษฐกิจที่ไร้เหตุผล สิ่งที่สำคัญกว่า “ประสิทธิภาพ” (efficiency) จึงน่าจะเป็น “ความพอเพียง” (sufficiency)⁹ (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ และคณะ, 2549, น. 72-73)

⁹ ในยุคโลกาภิวัตน์ คำว่า “พอเพียง” ไม่ได้มีนัยยะว่ามนุษย์ควรพอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่หรือพอใจกับชะตากรรมของความยากจน แต่หมายถึงสถานการณพัฒนา ที่ทุกคนมีปัจจัยการดำรงชีพขั้นพื้นฐานอย่างพอเพียง สมศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ อยู่อย่างพอดี ไม่เบียดเบียนมนุษย์และธรรมชาติ แบบนี้จึงเรียกว่า หนทางที่ยั่งยืนของวิถีการบริโภค (sustainable steady-state consumption path) ตามแนวคิดทางจริยศาสตร์แบบคานธี

หลักการเบื้องต้นของเศรษฐศาสตร์มนุษยนิยม ประมวลได้หลักการคือ (วรรณา ประยุกต์วงศ์, 2549, น. 100-103)

1. เศรษฐศาสตร์มนุษยนิยมเป็นเศรษฐศาสตร์บรรทัดฐานหรือนโยบาย (normative economics) ดังนั้น กิจกรรมทางเศรษฐศาสตร์อันประกอบด้วย การผลิต การกระจาย การบริโภค สินค้าและบริการ จะมีความหมายก็ต่อเมื่อสามารถตอบสนองวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายสุดท้ายได้ เศรษฐศาสตร์มนุษยนิยมจึงเป็นศาสตร์ในการตัดสินเชิงคุณค่า (ว่าสิ่งใดควรทำ) มากกว่าการ ค้นหาหรือวิเคราะห์เพื่ออธิบายสถานะเศรษฐกิจสังคมในขณะนั้นหรือในอนาคต เมื่อเป็น เศรษฐศาสตร์เชิงนโยบาย ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์มนุษยนิยมจึงมุ่งหาแนวทางทำให้บรรลุสวัสดิการ สูงสุดที่มีการผลิตเป็นผลที่ตามมา มากกว่าการมุ่งหาแนวทางที่ทำให้เกิดการผลิตสูงสุด ที่มี สวัสดิการเป็นผลตามมา

2. สวัสดิการมนุษย์สู่มาตรฐานของมนุษย์ นักเศรษฐศาสตร์มนุษยนิยม ตั้งแต่ Sismondi Gandhi จนถึง Schumacher มีแนวคิดที่ชัดเจนร่วมกันในด้านสวัสดิการมนุษย์ ว่าเป็น มาตรฐานเชิงคุณค่า ซึ่งหมายรวมวัตถุ สุขภาพกาย และสุขภาพจิตที่รวมอยู่ในธรรมชาติมนุษย์ ดังนั้นบุคคลควรได้รับการตอบสนองของความจำเป็นทางวัตถุและความจำเป็นทางสังคมและจิต วิญญาณที่อยู่ในระดับสูงขึ้นไป

3. ความเท่าเทียมของมนุษย์ คือความเท่าเทียมที่จะได้รับสวัสดิการหรือมาตรฐาน ของบุคคลทุกคนในสังคม โดยความหมายที่ชัดเจนของมาตรฐานมนุษย์ หมายถึง “บรรทัดฐาน สำหรับความเป็นอยู่ที่ดีของมนุษย์อันเกิดจากการตอบสนองความต้องการวัตถุขั้นพื้นฐานที่ พอเพียงและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์สำหรับทุกคน” ดังที่ Gandhi ได้กล่าวถึงความหมายของ ความเท่าเทียมในหนังสือชื่อ “สรวโหทัย” ว่าเป็น “สวัสดิการสำหรับทุกคน”(welfare for all) ซึ่ง แตกต่างจากเศรษฐศาสตร์คลาสสิกหรือกระแสหลักที่ให้ความหมายไว้ ในทฤษฎีอรรถประโยชน์ นิยมว่า “ปริมาณยิ่งมากสำหรับคนเป็นจำนวนมากยิ่งเป็นสิ่งที่ดีมาก”(greatest good for the greatest number)

4. การวิเคราะห์ทางเศรษฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์มนุษยนิยมไม่เห็นด้วยกับการนำ แนววิเคราะห์ทางคณิตศาสตร์มาใช้ในการศึกษาพฤติกรรมมนุษย์ เพราะทำให้เป็นการคำนวณ แบบแห้งแล้ง และเป็นการวิเคราะห์แบบแยกส่วน (reductionism) และหยุดนิ่ง (static) ดังนั้น เมื่อ นักเศรษฐศาสตร์กระแสหลักนำเสนอข้อสมมุติเรื่องมนุษย์เศรษฐกิจ(economyman)นัก เศรษฐศาสตร์มนุษยนิยมมีความเห็นว่า เป็นการทำให้มนุษย์เป็นเพียงเครื่องจักรที่มีแต่ความ ละโมบเท่านั้น แรงจูงใจต่างๆ ที่เป็นเครื่องมือสำคัญในการวิเคราะห์ของเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก

กลับทำให้มนุษย์มีสภาวะไม่ต่างจากสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ที่ตอบสนองต่อแรงกระตุ้นหรือสิ่งเร้า เช่นเดียวกัน ดังนั้นข้อสมมุติ “มนุษย์เศรษฐกิจที่มีเหตุผล”(rational economic man) จึงเป็นเพียง การนำเสนอ “วิทยาศาสตร์เชิงวัตถุนิยมใหม่”(modern materialistic scientism) เท่านั้น ในขณะที่ มนุษย์มีความเป็นองค์รวม ที่ไม่ได้มีแต่เหตุผลที่ชี้แจง วัตถุได้ด้วยเครื่องมือทางวิทยาศาสตร์ ดังนั้น วิธีการทางวิทยาศาสตร์ธรรมชาติที่ใช้คณิตศาสตร์เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์จึงมีข้อจำกัด ใน การนำมาศึกษาเรื่องของชีวิตมนุษย์ ซึ่งมีความซับซ้อน จึงควรใช้ความรู้ด้านปรัชญาทาง มนุษยศาสตร์มาในการศึกษามากกว่า ทำให้เศรษฐศาสตร์มนุษยนิยมมีลักษณะเป็นปรัชญา มากกว่าวิทยาศาสตร์

โดยเหตุที่เศรษฐศาสตร์มนุษยนิยมเป็นเศรษฐศาสตร์บรรทัดฐานหรือนโยบาย และ มาตรฐานเชิงคุณค่า เราจึงพบแนวคิดนี้เป็นหลักการอยู่ร่วมกับการสร้างอุดมการณ์ในเศรษฐกิจ ชุมชนต่างๆที่เกิดขึ้นจากอดีตถึงปัจจุบัน เช่นสรวโทย ของ Gandhi หรือชุมชนที่มีอุดมการณ์ด้าน ศาสนาต่างๆที่จัดอยู่ในกลุ่มเศรษฐศาสตร์ประเพณีนิยมใหม่ ที่จะได้กล่าวถึงต่อไป

4. เศรษฐศาสตร์ประเพณีนิยมใหม่ (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2549, น. 74-76)

เศรษฐศาสตร์ประเพณีนิยมใหม่ มีรากฐานความคิดของอุดมการณ์ทาง เศรษฐศาสตร์ที่สำคัญ เช่น พุทธ อิสลาม ขงจื้อ เป็นต้น เศรษฐศาสตร์ประเพณีนิยมสมัยใหม่ เคยมี การนำมากล่าวถึงโดย Karl Polanyi ในงานเขียน the great transformation ในฐานะระบบ เศรษฐกิจที่มีความเชื่อมโยงอย่างแน่นแฟ้นกับโครงสร้างหรือระบบวัฒนธรรมสังคม (socio-cultural system)

Polanyi เชื่อว่าแม้ระบบตลาดจะเป็นปรากฏการณ์ใหม่ในยุคปัจจุบัน แต่ในระบบ เศรษฐกิจประเพณีนิยมเก่า (traditional) “ตลาด” ไม่ใช่ตัวกำหนดพฤติกรรมการตัดสินใจทาง เศรษฐกิจ กลไกที่สำคัญคือ ปัจจัยทางสังคมและวัฒนธรรมมากกว่า ซึ่งรวมไปถึงคำสอนและ ความคิดทางศาสนาด้วย ส่วนนักเศรษฐศาสตร์กระแสหลักนั้นเชื่อว่า ในทุกสังคม “ตลาด”คือพลัง สำคัญที่ขับเคลื่อนเศรษฐกิจ

ในยุคโลกาภิวัตน์ปัจจุบัน แนวคิดเศรษฐศาสตร์ประเพณีนิยมใหม่ หมายถึง ระบบเศรษฐกิจที่ไม่มี“ตลาด”เป็นกลไกหลักในการแลกเปลี่ยนสินค้าบริการ แต่เศรษฐกิจขึ้นอยู่กับ ปัจจัยทางสังคมวัฒนธรรมที่มี “ขบวนการทางศาสนา” เป็นพลังที่สำคัญในการกำหนดทิศทาง เศรษฐกิจและเป็นพลังที่มีความสำคัญทางการเมืองและการพัฒนาสังคมด้วย

วงวิชาการเศรษฐศาสตร์เองก็ได้พัฒนาแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับศาสนา และ เศรษฐศาสตร์ประเพณีนิยมใหม่ขึ้นเช่น พุทธเศรษฐศาสตร์ของ Schumacher (1973) และ

เศรษฐศาสตร์ของสำนัก Gandhi ซึ่งสองสำนักนี้ให้ความสำคัญกับเศรษฐกิจพอเพียง (sufficiency economy) และเทคโนโลยีที่เหมาะสม (appropriate technology) นอกจากนี้ยังมีเศรษฐศาสตร์อิสลาม (islamic economics) ที่ไม่เน้นการหาผลประโยชน์ (ดอกเบี้ย) จากเงินเป็นหลัก และเศรษฐศาสตร์คริสเตียนของนิกายอามิช ที่เน้นการพึ่งตนเองอย่างเด็ดขาด โดยไม่ติดต่อกับโลก เทคโนโลยีสมัยใหม่

ในเอเชียตะวันออก มีการกล่าวถึง “ระบบเศรษฐกิจประเพณีนิยมแนวขงจื๊อใหม่” (Neo-Confucianist Economy) ที่พยายามนำคำสอนดั้งเดิมของขงจื๊อมาใช้เป็นพื้นฐานในการจัดการระบบเศรษฐกิจใหม่ โดยให้ความสำคัญกับพลังอำนาจทางประเพณี วัฒนธรรมและอำนาจทางการเมือง

ในสังคมไทยเริ่มกลับมาสนใจ “เศรษฐศาสตร์แนวศาสนา” (religious economy) ซึ่งพยายามอธิบายว่าคำสอนทางศาสนามีอิทธิพลอย่างไรต่อเศรษฐกิจ และศาสนาเป็นกลไกสำคัญอย่างไรในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจ และกำหนดแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจ ศาสนามีคำสอนอะไรบ้างที่เป็นบรรทัดฐานสำหรับการตัดสินใจทางเศรษฐกิจ อาทิ การบริโภค การผลิต การจัดสรรทรัพยากรฯ

เศรษฐศาสตร์แนวศาสนาที่มีระบบคิดชัดเจน มีการเคลื่อนไหวทางสังคมรองรับอย่างเป็นรูปธรรมในชุมชนหลายแห่งทั่วประเทศได้แก่ “เศรษฐศาสตร์ของสำนักสันติอโศก” ที่แนวคิดหลักเป็นแนวทางเดียวกับเศรษฐกิจพอเพียง และต่อต้านระบบของการพัฒนาเศรษฐกิจมิติเดียว พร้อมกับชี้ให้เห็นความย่อหย่อนของการปฏิบัติธรรมของสงฆ์ไทย นำโดยพระโพธิธรรมาภรณ์ ในปี 2514 และได้ยื่นหยัดสร้างชุมชนในรูปแบบใหม่บนรากฐานพุทธปรัชญาที่มีการตีความใหม่ โดยสมาชิกของชุมชนได้ยึดเอา “ศีล” เป็นหลักชี้นำการดำเนินชีวิต ตลอดจน มีทฤษฎีพัฒนาสังคม “บุญนิยม” ที่เป็นการรื้อถอนโครงสร้างสังคมและค่านิยมปัจจุบัน เพื่อต่อต้านระบบ “ทุนนิยม” ซึ่งเป็นระบบหลักที่ครอบงำสังคมไทยทุกวันนี้ ชาวอโศกเห็นว่าภายใต้โลกทัศน์แห่งวัตถุและเงินตราในยุคโลกาภิวัตน์ การตีความหลักธรรมและการปฏิบัติของพุทธศาสนิกชน ได้ถูกครอบงำด้วยเป้าหมายแห่งวัตถุและเงินตราเช่นกัน ความหมายของ “การทำบุญ” ในปัจจุบัน ผิดเพี้ยนจากการให้เพื่อขัดเกลาจิตใจให้ลด ละ กิเลส เป็นการให้เพียงมิติเงินตราเพื่อหวังผลตอบแทนใน ลาภ ยศ ชื่อเสียง ซึ่งกลายเป็นการ “เพิ่มกิเลส” และสร้างความมัวหมองของจิตใจและปัญญา ชาวอโศกตีความหรือขยายความหมายของคำว่า “บุญ” ว่ามิใช่เรื่องของปัจเจกบุคคลแต่เป็นเรื่องของสังคม บุญของชาวอโศกหมายถึงการ “ให้” สังคมมากที่สุดและรับจากสังคมให้น้อยที่สุด ดังนั้น การทำบุญ

ในระบบทุนนิยมที่ตักตวงผลตอบแทนมากกว่าต้นทุนที่ให้ แท้จริงแล้วเป็นการ “ขาดทุน” เพราะเป็นการเพิ่มกิเลสหรือกีดขวางในการพัฒนาตน (สุวิดา แสงสีหนาท, 2549, น. 90-95)

ปัจจุบันชาวอโศกมีชุมชนตนเอง (คล้ายกับชุมชนอามิสในอเมริกา) 30 ชุมชน กระจายทั่ว 30 จังหวัดในประเทศไทย มีโรงเรียน 9 โรงเรียน โรงงานผลิตปุ๋ยอินทรีย์ 4 แห่ง โรงสีข้าว 3 แห่ง โรงงานผลิตยาสมุนไพร 2 แห่ง โรงพยาบาลขนาดเล็ก 1 แห่ง โรงนาที่ผลิตผักปลอดสารพิษกว่า 1,000 ไร่ ร้านอาหารมังสวิวัติ 6 แห่ง ธุรกิจที่ใช้หลักการของ “บุญนิยม” ของสันติอโศก ซึ่งจัดเป็นธุรกิจที่มีความรับผิดชอบต่อสังคม (Corporate Social Responsibility :CSR) เริ่มก่อตั้งในปี 2522 จากทุนก่อตั้ง 5 ล้านบาท ปัจจุบันมีกิจการที่ขยายตัวเป็นบริษัทย่อย 5 บริษัทและมีทรัพย์สินมูลค่ารวมทั้งสิ้นราว 100 ล้านบาท โดยมีเครือข่ายการค้าทั่วประเทศ¹⁰

นอกเหนือจากการผลิตสินค้าและบริการเหล่านี้ ชาวอโศกยังมีองค์กรสาธารณกุศล 8 องค์กร เป็นมูลนิธิ 4 มูลนิธิ และสมาคม 4 สมาคม ที่มีทรัพย์สินกว่า 160 ล้านบาท มีอารามพุทธสถานที่มีนักบวชพักรวม 9 แห่ง มีเครือข่ายสมาชิกทั่วประเทศที่ยังไม่ถึงกับจัดตั้งเป็นชุมชนอีก 70 กลุ่ม (สุนัย เศรษฐบุญสร้าง, 2550, น. 51)

2.5 เศรษฐศาสตร์การเมืองแนวสตรีนิยม

แนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองแนวสตรีนิยม มีที่มาจากพื้นฐานการวิจัยเชิงปฏิบัติการและการศึกษาชุมชนในหลายส่วนของโลก เช่น ออสเตรเลีย อเมริกาและภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก และได้เสนอให้เห็นภาพของ “เศรษฐกิจชุมชน” หลากแบบ ในฐานะวิถีทางของการพัฒนา

¹⁰ บริษัทส่วนกลางที่ตั้งอยู่กรุงเทพฯ 5 บริษัท ได้แก่ (1). บริษัทพลังบุญ เป็นร้านค้าปลีกจำหน่ายสินค้าอุปโภคบริโภคเน้นสินค้าปลอดมลพิษออร์แกนิกสิ่งแวดล้อมและเป็นผลผลิตจากชุมชนที่ผลิตโดยชาวบ้านทั่วไป ก่อตั้งปี 2522 ด้วยทุนจดทะเบียน 5 ล้านบาท ปัจจุบันมีสินทรัพย์สุทธิ 50.94 ล้านบาท (2). บริษัทแด่ชีวิต ขายส่งสินค้าอุปโภคบริโภค ก่อตั้งปี 2532 ทุนจดทะเบียน 1 ล้านบาท ปัจจุบันมีสินทรัพย์ 6.48 ล้านบาท (3). บริษัทขอบุณ เป็นตัวแทนจำหน่ายสินค้าและผลิตภัณฑ์จากชุมชนอโศกทั่วประเทศ ก่อตั้งปี 2544 ทุนจดทะเบียน 5 ล้านบาทปัจจุบันมีสินทรัพย์ 7.5 ล้านบาท (4). บริษัทฟ้าอภัย เป็นโรงพิมพ์พิมพ์หนังสือธรรมะของชาวอโศกและรับพิมพ์งานทั่วไป ก่อตั้งในปี 2532 ทุนจดทะเบียน 1 ล้านบาทปัจจุบันมีสินทรัพย์ 31.4 ล้านบาท (5). บริษัทถอยหลังเข้าคลอง ทำธุรกิจโทรทัศน์ผ่านดาวเทียม จดทะเบียนเดือนเมษายน 2550 ด้วยทุน 5 ล้านบาท โดยอาศัยรายได้ส่วนหนึ่งจากการจำหน่ายของเก่า (recycle) ที่ได้รับจากการบริจาคและการแยกขยะ เพื่อหาเงินมาเลี้ยงสถานีโทรทัศน์

ทางเลือก ที่ไม่จำเป็นต้องสอดคล้องหรือ เดินตามทุนนิยมโลกาภิวัตน์ แนวคิดนี้ได้ขยายความ เศรษฐศาสตร์ทางเลือกไว้อย่างชัดเจน โดยการอธิบายถึงระบบเศรษฐกิจที่ไม่ใช่ทุนนิยม (Non-capitalist economy) ทุกประเภท ซึ่งหมายถึงเศรษฐกิจที่เป็นธรรม (economies of generosity), ธุรกิจที่ไม่หวังผลกำไร (nonprofit businesses) การรวมกลุ่มของคนงาน และธุรกิจ ทางเลือกอื่นในทุนนิยมที่เน้นการรักษาสิ่งแวดล้อมและสังคม นอกจากนี้ ยังได้นำเสนอภาพรวม ของระบบเศรษฐกิจส่วนที่หายไป ที่ไม่มีการนับรวมอยู่ในภาคเศรษฐกิจ อันได้แก่ การผลิตใน ครัวเรือน (domestic production) พื้นที่การผลิตซ้ำ (sphere of reproduction) เศรษฐกิจแห่ง การให้ด้วยความเต็มใจ (the gift economy) และเศรษฐกิจแห่งการดูแลเอาใจใส่ (the economy of care) ที่ถูกแยกออกจากวิถีของเศรษฐกิจแบบตลาดหรือพื้นที่การผลิตของผู้ขาย เช่นงานบ้านของ ผู้หญิงที่ไม่มีการจ่ายค่าแรง การดูแลลูก การอบรมบ่มเพาะ และงานในชุมชน¹¹

สตรีนิยมได้นิยาม “เศรษฐกิจชุมชน” (community economy) ในความหมายที่ อธิบายถึง “กระบวนการสร้างการติดต่อและการสร้างชุมชนท่ามกลางธุรกิจทางเลือก ช่องทางการ ติดต่อกันทางเลือก และรูปแบบของแรงงานทางเลือกจำนวนมาก ที่ไม่สามารถมองเห็นได้จากนัก ทฤษฎีการพัฒนาแบบเก่า” (Graham et. al., 2002, p. 55)

การกล่าวถึงพื้นที่ทางเศรษฐกิจที่แตกต่างนี้ ไม่เพียงชี้ให้เห็นถึงพื้นที่และรูปแบบ ของแรงงานที่มีประสิทธิภาพในระบบเศรษฐกิจที่ถูกกลบเกลื่อนเท่านั้น แต่แนวคิดนี้ยังวิเคราะห์ว่า รูปแบบของแรงงานเหล่านี้ยังมีปฏิสัมพันธ์กับค่าจ้างแรงงานและการผลิตในทุนนิยมด้วย นำมาซึ่ง การขึ้นต่อกันและกัน (interdependence) ระหว่างปฏิบัติการของเศรษฐกิจ “ทุนนิยม” และ “ไม่ใช่ ทุนนิยม” การให้นิยามของเศรษฐกิจที่มีความหลากหลาย ซับซ้อนนี้ เป็นการเผยให้เห็นถึงความ

¹¹ ความหมายที่เป็นทางการของเศรษฐศาสตร์การเมืองคือ “การศึกษากิจกรรมใดๆที่มีความสัมพันธ์กับการผลิตและการกระจายความมั่งคั่ง” แม้จะมีการรวมการศึกษาแรงงานผู้หญิงใน กิจกรรมการตลาดไว้ในกรอบของเศรษฐศาสตร์การเมือง แต่ไม่ได้รวมกิจกรรมของผู้หญิงในบ้าน เพราะกิจกรรมดังกล่าวไม่มีผลในการแลกเปลี่ยนเป็นมูลค่าชัดเจน ในทัศนะของมาร์กซ์ ก็ยังเห็น ว่า แรงงานในบ้านมีความสำคัญในฐานะเป็นการผลิตซ้ำทางสังคม (social reproduction) ที่ สนับสนุนการผลิตของเศรษฐกิจแบบทุนนิยม แต่ไม่ได้มีคุณสมบัติในการสะสมเงินทุน (Gibson-Graham, 1996, p. 100) แม้กระทั่งในศตวรรษที่ 20 การวัดรายได้ต่อครัวเรือน (gross domestic product) และรายได้ประชาชาติ (gross national product) ก็ยังสนับสนุนการจัดพื้นที่ทาง เศรษฐศาสตร์ตามแนวคิดดังกล่าวข้างต้นอยู่

เป็นไปได้ของปฏิบัติการเศรษฐกิจท้องถิ่นที่ไม่ใช่ทุนนิยมที่มีความสำคัญ และเป็นจุดเริ่มของเศรษฐกิจการเมืองที่มีลักษณะ“การเสริมพลัง” (Graham et. al., 2002 , pp. 55-57) และเรียกชื่อของเศรษฐกิจการเมืองที่มีลักษณะการเสริมพลังว่า “ระบบเศรษฐกิจที่เกิดจากความตั้งใจ”(intentional economies) เป็นระบบเศรษฐกิจชุมชนและกิจการที่พัฒนาขึ้นในพื้นที่ที่ไม่ใช่ทุนนิยม ที่ผู้คนกระทำการอย่างกระตือรือร้น เพื่อให้เกิดวาทกรรมในระบบเศรษฐกิจที่แตกต่าง ไม่เพียงเท่านั้น “ระบบเศรษฐกิจที่เกิดจากความตั้งใจ” ยังมีวิธีการและขั้นตอนที่เข้าไปมีบทบาทแทรกแซง (interventions) ในระบบตลาด การผลิตและความสัมพันธ์เฉพาะที่ทำให้เกิดการสร้าง “ผู้กระทำการท้องถิ่น” (local subject) โดย Graham et al.(2002) ได้ยกกรณีตัวอย่างของสหกรณ์ Mondragon ให้เห็นถึงศักยภาพพลังท้องถิ่นดังกล่าว

สหกรณ์ Mondragon (Mondragon Co-operative Corporation: MCC) เป็นกลุ่มอุตสาหกรรมของสหกรณ์ในแคว้นบาส (Basque) ในสเปนที่มีชื่อเสียง จากการมีคนงานมากถึง 40,000 คน และประสบความสำเร็จในการทำตลาดต่างประเทศระดับนานาชาติของภาคการให้บริการของสหกรณ์ ในรูปของธนาคาร การร่วมทุน งานวิจัยและพัฒนา การศึกษา สุขภาพ การขายปลีก การรับสมัครส มาชิก ฯลฯ โดย Graham et al. (2002, p. 58) ซึ่งชี้ให้เห็นว่า การที่สหกรณ์ Mondragon เจริญเติบโตก้าวหน้า เพราะไม่เคยขาดแคลน ผู้กระทำการท้องถิ่น (subjects) ที่ผูกพันตนเองในการสนับสนุนแนวทางของการพัฒนาเศรษฐกิจทางเลือกนี้ ผู้กระทำการเหล่านี้ถูกสร้างจากประวัติศาสตร์อันยาวนานของปฏิบัติการทางวัฒนธรรมและสังคม อาทิ การยังคงใช้ภาษาบาส(ภาษาพื้นเมืองของสเปน) และการเข้าเรียนในโรงเรียนที่เน้นการใช้หลักการสหกรณ์ กรณีของ Mondragon นอกจากเป็นตัวอย่างที่ดีของผู้กระทำการท้องถิ่นแล้ว ยังชี้ให้เห็นถึงกระบวนการยกระดับขยายตัว (upscaling) ขององค์กรท้องถิ่นที่ไม่ใช่ทุนนิยมสู่ระดับสากล และวาทกรรมสองชั่วของท้องถิ่น(local) กับ สากล(global) ด้วย ¹²

เศรษฐศาสตร์ทางเลือกของสตรีนิยมเห็นว่า เรากำลังย่ำเท้าอยู่กับที่บนพื้นฐานของการเข้าใจผิดพลาดเกี่ยวกับเส้นแบ่งของท้องถิ่นกับสากล การแบ่งขั้วนี้เองทำให้เกิดปัญหาการแบ่งขั้วเป็นวิธีการในการแสวงหาความรู้ของตะวันตก ขั้วที่มีอำนาจมากกว่าจึงถือว่าเป็นฝ่าย

¹² เรามักคุ้นเคยกับการคิดถึงท้องถิ่นว่าเป็นสิ่งเล็กๆ ที่ไม่พลัง เมื่อเปรียบเทียบกับสากล ว่าสากลมีอำนาจกว่า ท้องถิ่นมักถูกแทรกแซงและถูกทำให้เปลี่ยนแปลง อย่างไรก็ตาม ความเป็นท้องถิ่น ก็ได้เป็นฝ่ายถูกกระทำอย่างเดียว แต่ ยังมีปฏิสัมพันธ์กับกระบวนการเปลี่ยนแปลง (transformation) และสร้างพื้นที่ที่แตกต่างกับสากล

นำ จึงเป็นเรื่องแน่นอนว่า ด้านที่ถูกประเมินว่าด้อยกว่าก็อยู่ในฐานะที่ไม่เท่าเทียม สตรีนิยมจึงมีการจัดพื้นที่ใหม่ด้วย“การรื้อถอน”(deconstruction)¹³ ความคิดของการแบ่งขั้วดังกล่าว (Gibson-Graham, 2000) ด้วยการเปลี่ยนมุมมองว่า (1). ทั้งสากลและท้องถิ่น ไม่ใช่คุณสมบัติของตัวมันเอง แต่เป็นกรอบของการตีความและเป็นระดับการวิเคราะห์ (2). ทั้งสากลและท้องถิ่น ต่างก็ได้รับความหมายมาจากสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนจริงๆของมันเช่น “สากลเป็นสิ่งที่ใหญ่กว่าชาติหรือภูมิภาค” ในขณะที่ท้องถิ่น มีความหมายเป็นระดับชาติและส่วนย่อยในชาติ การรื้อถอนคือ ทำให้มันเป็นสิ่งที่เคลื่อนไปในทิศทางที่เป็นอิสระจากกันและกัน (3). ทั้งสากลและท้องถิ่น มีเครือข่ายที่ไม่ได้เกิดขึ้นโดยธรรมชาติของมันทั้งสอง แต่เป็นเรื่องของความยาวนานกว่ากันหรือการเชื่อมต่อที่มากหรือน้อยกว่ากันเท่านั้น หรือเป็นเครือข่ายที่นิยามความแตกต่างของการใช้อำนาจ การขยายการครอบงำโดยใช้อำนาจที่เหนือกว่าของของวาทกรรมตะวันตกทำให้เรามองสากล ว่ามีพลังอำนาจมากกว่า

กระบวนการและ การสร้างพื้นที่ผสมของของ สากลและท้องถิ่น(glocalization)

ทั้งสากลและท้องถิ่น เป็นกระบวนการ ไม่ใช่ตำแหน่งแห่งที่ (locations) ดังนั้น การสร้างโลกาภิวัตน์ (globalization) และท้องถิ่นภิวัตน์ (localization) จึงเป็นการสร้างพื้นที่ผสม (hybrids) เป็นพื้นที่ที่เรียกว่า “ทั้งสากลและท้องถิ่น” (glocal) ที่มีทั้งความแตกต่างและการผสมผสานกลมกลืน (Dirlik, 1999, p. 20)

ทั้งท้องถิ่น และสากล มีคุณสมบัติที่ไม่ยึดติดอยู่กับที่ แต่มีการผลิต และอยู่ในกระบวนการผลิตซ้ำและไม่เคยสมบูรณ์ ดังนั้น พื้นที่ที่มีกระบวนการเช่นนี้จึงเป็นพื้นที่ที่น่าไปสู่

¹³ นอกจากนี้แล้วสากลและท้องถิ่น ยังมีความเหมือนกันดังนี้

1. สากล คือ ท้องถิ่น ในกรณีที่มีนัยหมายถึงกระบวนการที่สัมผัสแค่พื้นที่ส่วนใดส่วนหนึ่งที่แน่นอนในโลกใบนี้ การแผ่ขยายของสากล ต้องการความเป็นท้องถิ่น ณ ที่ใดที่หนึ่งเป็นพื้นฐานของปฏิบัติการ ไม่ว่าจะเป็นโรงงาน ในตลาดหุ้น และชุมชนใดหนึ่ง บริษัทข้ามชาติเองก็ต้องปรับตัวให้อยู่ในท้องถิ่นหลายที่ (multilocal) มากกว่าจะเป็นสากล เพื่อจะมีผลกำไรและช่องทางการติดต่อ (transaction) ที่ใช้เป็นดัชนีของความเป็นโลกาภิวัตน์

2. ท้องถิ่น เป็นสากล เป็น “พื้นที่เฉพาะของการเคลื่อนไหว” (particular movement) ในเครือข่ายของความสัมพันธ์ทางสังคม ความเฉพาะของพื้นที่ไม่ได้ถูกนิยามจาก “สิ่งที่มีอยู่ในพื้นที่ของตัวเอง” แต่ยังรวม “ความสัมพันธ์ที่มันแผ่ขยายออกไป”สากล จึงเป็นส่วนหนึ่งของการก่อตัวขึ้นของท้องถิ่น

ระดับสากลได้ สิ่ง que เริ่มต้นด้วยความเป็นท้องถิ่นสามารถจะแพร่กระจายสู่สากล และมีการนำมาปรับใช้ในพื้นที่ต่างๆ เช่น - ธนาคาร Grameen ¹⁴ ที่มีการนำไปทดลองใช้ในหลายพื้นที่อย่างนับไม่ถ้วนในกลุ่มชุมชนที่มีรายได้น้อยทั่วโลก และกระบวนการโลกาภิวัตน์ ก็มีความเกี่ยวข้องกับท้องถิ่น ภูมิภาค - การเข้ามาของร้าน McDonald ที่แพร่หลายไปทั่วในท้องถิ่น เห็นได้จากเคเบิลทีวี และการสร้างโรงงานในท้องถิ่นของผู้บริโภคเอง เหล่านี้เป็นกระบวนการที่เปิดสองขั้วการเมือง ไปสู่การแทรกแซง ซึ่งกันและกันในการเปลี่ยนธรรมชาติของโลกาภิวัตน์และท้องถิ่นภูมิภาค (Escobar, 2001)

จากการรื้อถอน ทำให้เห็นว่าแท้จริง สากลไม่ใช่สากล และท้องถิ่นไม่ใช่ท้องถิ่น นอกจาก นี้ท้องถิ่นไม่ได้ไร้อำนาจหรือมีกำลังอำนาจน้อยกว่า เนื่องจากไม่ได้ยึดตรึงอยู่กับที่ มันจึงเป็นกระบวนการที่มีการเปลี่ยนแปลงได้ การแผ่ขยายอำนาจนั้นไม่เคยมีความ มสมบูรณ์ จากการรื้อถอน เนื่องจากการแทนที่ใหม่ (re-presentation) เสมอ อำนาจก็เช่นกัน มีการกระจายหรือเคลื่อนย้ายโดย “สากล” ได้

¹⁴ ธนาคาร Grameen เป็นสถาบันสินเชื่อในบังคลาเทศ ซึ่งมีลักษณะเป็นสถาบันขององค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) และกลายเป็นรูปแบบของสถาบันเครดิตเพื่อกิจการขนาดเล็ก ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2519 โดย Yunus อาจารย์มหาวิทยาลัยที่สนใจปัญหาคนยากจน คนไร้ที่ทำกินในบังคลาเทศ ซึ่งคนเหล่านี้แทบไม่มีโอกาสกู้เงินจากสถาบันการเงินที่เป็นทางการใดๆ เลย กติกาของธนาคารคือ ผู้ที่ต้องการกู้เงินต้องรวมกลุ่มกันแต่ละกลุ่มจะได้รับการจัดสรรเงินทุนเล็กๆ ให้ก่อนหนึ่งเงินก้อนนั้นจะมอบให้สมาชิกกลุ่มเพียง 2 คน 2 คนนี้จะเป็นใครเป็นหน้าที่ของกลุ่มที่ต้องตัดสินใจ และธนาคารจะไม่จัดเงินเพิ่มแก่กลุ่มใดๆ ถ้าสมาชิก 2 คนของกลุ่มนั้นยังไม่ชำระเงินคืน ดังนั้นถ้าสมาชิกคนอื่นๆ ต้องการได้รับเงินกู้บ้างก็จำเป็นต้องสร้างแรงกดดันหรือต้องช่วยเหลือกัน ให้ 2 คนที่รับเงินไปก่อนแล้ว ต้องนำเงินมาชำระหนี้ให้ได้ ด้วยเทคนิคการจัดการดังกล่าว ทำให้ธนาคารสามารถเรียกเงินคืนได้ถึงร้อยละ 98

ในการให้เครดิตแก่กลุ่ม ธนาคารจะมีเงื่อนไขกำกับ เช่นว่า จะต้องค้ำประกัน ต้องทำให้อุปกรณ์มีขนาดเล็ก ต้องดูแลสุขภาพให้แข็งแรง เป็นต้น ธนาคารมีส่วนกระตุ้นให้เกิดธุรกิจชุมชนเนื่องจากกลุ่มที่กู้เงิน มีการจัดตั้งกลุ่มอาชีพ เช่นกลุ่มสิ่งทอ กลุ่มเครื่องปั้นดินเผา เป็นต้น Grameen มีความสำเร็จสูงมากในการสร้างกลุ่มอาชีพแม่บ้านและปล่อยสินเชื่อให้แก่อุปกรณ์เหล่านี้ ร้อยละ 94 ของลูกค้า Grameen เป็นผู้หญิง

ในทัศนะของ Escobar (2001) และ Dirlik (1999, p. 45) เห็นว่า หลักการทางการเมืองพื้นฐานและความเป็นอิสระของพื้นที่เป็นพื้นฐานสำคัญ ที่จะสร้างการเชื่อมต่อของท้องถิ่น การเปลี่ยนพื้นที่ (transplace) หรือการสร้างความร่วมมือ (co-operative formations) ที่เรียกว่า “โลกาภิวัตน์ของคนรากหญ้า”(grassroots globalization) หรือโลกาภิวัตน์จากชนชั้นล่าง (globalization from below) และจากการมองว่า อำนาจคือความสามารถในการเคลื่อนย้ายพื้นที่ Allen (1999) เชื่อว่า เครือข่ายท้องถิ่นของการเมืองเรื่องพื้นที่จะมีการพัฒนาเช่นเดียวกับความเป็นสากล(global) ถ้ามันมีประสิทธิภาพในการต่อต้านอำนาจของโลกาภิวัตน์

3. ข้อสังเกตจากการวิเคราะห์“เศรษฐกิจชุมชน”ในสังคมไทยและเศรษฐศาสตร์ทางเลือก

1. เศรษฐกิจชุมชน เป็นเศรษฐกิจแห่งความรักและความสามัคคี ทั้งต่อเพื่อนมนุษย์และสิ่งแวดล้อม เป็นเศรษฐศาสตร์แห่งความเมตตา ไม่ใช่การแก่งแย่ง ด้วยการลดละประโยชน์ส่วนตน และ “ให้” กับส่วนรวม เราจะพบว่าการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ประสบความสำเร็จ ในเศรษฐกิจชุมชนหลากหลายรูปแบบ จะต้องมีความร่วมมือร่วมใจและใช้กระบวนการรวมกลุ่ม โดยอาจมีอุดมการณ์นำทางหรือเป็นแนวทางในการดำเนินงาน เช่น การวิจัยเศรษฐกิจชุมชนในอเมริกาและออสเตรเลีย พบเศรษฐกิจที่ไม่ได้หวังผลกำไรและเครือข่ายทางสังคมของชุมชนที่ไม่หวังผลกำไรจำนวนมากที่ซ่อนตัวอยู่ อาทิ ร้านถ่ายเอกสารที่ดำเนินงานโดยอดีตคนงานที่ยืมเงินปลดดอกเบียของลูกค้าที่ให้ความช่วยเหลือ เพราะต้องการเอื้อประโยชน์และมีส่วนร่วมในชุมชน บริษัทที่เน้นจิตสำนึกด้านสิ่งแวดล้อมมีอาสาสมัครที่ทำงานนับพันชั่วโมงในการบรรจุผลิตภัณฑ์ใส่ขวด ฯลฯ งานวิจัยทำให้เห็นว่า “การให้” ไม่เพียงแต่มีอยู่ทุกหนทุกแห่ง แต่ยังมีพลังสร้างผลกระทบต่อภาคชุมชนมากมาย เช่นเดียวกับการจ่ายค่าจ้างที่มีพลังและส่งผลกระทบในภาคทุนนิยม (Graham et al., 2002)

ในบังคลาเทศ ธนาคาร Grameen สามารถเรียกสินเชื่อกินได้ถึง 98% เพราะทุกคนร่วมมือกันรับผิดชอบในการนำเงินมาคืนเพื่อเห็นแก่เพื่อนคนจนด้วยกันได้ยืมกันใช้ต่อไป (Yunus, 1999) หรือกลุ่มออมทรัพย์ในชุมชนไทยที่ออมเงินเพื่อช่วยเหลือกัน ต่างมีความรับผิดชอบต่อเพื่อนสมาชิก ในการออมเงินและนำเงินที่ยืมมาใช้คืน ทำให้กลุ่มออมทรัพย์ดำเนินงานไปได้เป็นผลดี เช่นกลุ่มออมทรัพย์วัดไผ่ล้อม จ.ตราด ที่ใช้หลักสัจจะสะสมทรัพย์ หรือกลุ่มออมทรัพย์เพื่อสวัสดิการของ จ.ระยอง น้ำขาว สงขลา ฯลฯ ที่ประสบความสำเร็จในการออมเงินจากอุดมการณ์ในการสร้างความเป็นอยู่ที่ดีให้กับชุมชน หรือกิจการบุญนิยมชาวอโศกที่ใช้หลักการ “บุญนิยม” ล้วน

แล้วแต่เป็นอุดมการณ์ที่ต้องอาศัยความรัก ความเมตตา และความรับผิดชอบต่อเพื่อนในกลุ่ม ในชุมชนหรือ “ส่วนรวม” ทั้งสิ้น

เศรษฐกิจชุมชนที่หลากหลายมีอยู่จริงและปฏิบัติได้ ในทุกสังคม จึงทำให้เกิดสังคมที่“ให้”และ“เกื้อกูล” ซึ่งกันและกัน เป็นเศรษฐกิจแห่งความรัก ที่หากปรากฏขึ้นได้ในทุกชุมชน จะทำให้ชุมชนมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีงามขึ้นทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคมและสิ่งแวดล้อม

2. การศึกษาเศรษฐกิจชุมชนสะท้อนให้เห็นว่า มีปัจจัยอื่นๆ อาทิ วัฒนธรรมและความสัมพันธ์ทางสังคมสามารถเป็นตัวขับเคลื่อนเศรษฐกิจ (ชุมชน) ได้ ไม่ใช่ “กิเลส” หรือความอยากตามแนวคิดของเศรษฐศาสตร์ทุนนิยมอย่างเดียวที่ขับเคลื่อนเศรษฐกิจได้ เห็นได้ชัดจากกรณีธุรกิจบุญนิยมของชาวโศกที่ “บุญ” เป็นตัวขับเคลื่อน ดังที่พบว่า บริษัทบุญนิยมของชาวโศก ที่เริ่มจากทุนจดทะเบียน 5 ล้านบาท ในปี 2522 ปัจจุบันมีมูลค่าสินทรัพย์ถึงกว่า 100 ล้านบาท (เพิ่มขึ้น 20 เท่า ในช่วง 30 ปี) กิจการสามารถเติบโตได้แม้ไม่มีการปันผลให้กับผู้ถือหุ้นเป็นตัวแทน เพราะชาวโศกถือว่า การซื้อหุ้นคือการสะสมค่าส่วนเกินที่สะสมในรูปของเงินเหลือใช้ เพื่อร่วมก่อตั้งองค์กรที่จะไปทำประโยชน์ให้กับสังคม โดยผู้ถือหุ้นได้รับผลตอบแทนคือ “บุญ” หรือ “ประโยชน์ที่จะให้กับสังคม” ทดแทน “ดอกเบี้ย” หรือ “เงินปันผล” ที่จะได้รับ

3. “ความพอเพียง”(sufficiency) เป็น “กระบวนทัศน์ร่วม”ที่กำหนดทิศทางการพัฒนาใหม่ของเศรษฐศาสตร์ทางเลือก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เศรษฐศาสตร์แนวนิเวศ เศรษฐศาสตร์มนุษย์นิยม ตลอดจนเศรษฐศาสตร์ประเพณีนิยมใหม่ ในแนวคิดของศาสนาต่างๆ รวมทั้งพุทธศาสนา ตลอดจนแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงที่ปรากฏขึ้นในสังคมไทย ซึ่งทิศทางการดังกล่าวเป็นการสวนกระแสของเศรษฐศาสตร์กระแสหลักและทุนนิยมที่เน้นการกระตุ้นการบริโภค และการทำกำไรสูงสุด ในขณะที่เศรษฐศาสตร์กระแสหลักเน้นที่การกระตุ้นความต้องการ (เพิ่มdemand) เพื่อจะได้มีการแสวงหาสิ่งตอบสนองความต้องการให้ได้มากที่สุด (เพิ่ม supply) เศรษฐศาสตร์ทางเลือกกลับเน้นให้เราลดความต้องการลง(ลดdemand) เพื่อจะได้ลดการแสวงหาสิ่งตอบสนองความต้องการ (ลด supply) กระบวนทัศน์ใหม่นี้ จึงเป็นกระบวนทัศน์ที่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของโลกปัจจุบัน ที่การจัดสรรทรัพยากรไม่เคยเพียงพอแก่ความต้องการของมนุษย์ และเริ่มมีการขาดแคลน เนื่องจากถูกนำมาใช้ตอบสนองความต้องการที่ไม่มีขีดจำกัดของมนุษย์นั่นเอง

แนวทางของเศรษฐศาสตร์ทางเลือกดังกล่าว โดยอีกนัยหนึ่ง จึงเป็นทางออกของวิกฤติปัญหาต่างๆของมนุษย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิกฤติของทรัพยากร รวมทั้งวิกฤติด้านจิตใจที่เกิดจากความไม่พอเพียง ดังที่เศรษฐศาสตร์สิ่งแวดล้อมได้ชี้แนะว่า หากจะสร้างระบบนิเวศให้มีความยั่งยืนแท้จริง ประชาชนจะต้องปรับเปลี่ยนวิธีคิดเกี่ยวกับการบริโภค โดยบริโภคอย่างพอเพียง

เท่าที่จำเป็น นั้นหมายถึงการเปลี่ยนรูปแบบการดำเนินชีวิต เพราะหากตรวบไต่ที่ระบบเศรษฐกิจยังเป็นทุนนิยมอยู่ ชีวิตที่พอเพียงก็ยากที่จะเกิดขึ้นได้ เพราะหลักการของระบบล้วนไม่สนับสนุนหรือเอื้อต่อระบบเศรษฐกิจพอเพียง

4. การแก้ปัญหาเศรษฐกิจของชุมชนด้วยวิสาหกิจชุมชน

ระบบเศรษฐกิจชุมชน เป็นการจัดการทรัพยากรและทุนของชุมชนอย่างมีประสิทธิภาพ ตั้งแต่การผลิต การบริโภค การตลาด การลงทุน การออมและการจัดสวัสดิการ ซึ่งเกิดจากกระบวนการเรียนรู้ที่เหมาะสม ประกอบด้วย ระบบย่อยที่สัมพันธ์กันแบบบูรณาการ คือ ระบบทรัพยากร ระบบการจัดสรรแบ่งปันทรัพยากร และรายได้ ระบบวิถียังชีพ (การทำกินเองใช้เอง ฟังพาศัยธรรมชาติแบบดั้งเดิม) ระบบสุขภาพ ระบบทุน ระบบสวัสดิการ และระบบวิสาหกิจชุมชน ซึ่งถ้าพัฒนาขึ้นมาจากภายในชุมชน จะเป็นการพัฒนายั่งยืนซึ่งเกิดจากข้างในชุมชนเป็นผู้ริเริ่ม ชุมชน เป็นหลักประกันให้เกิดระบบที่มั่นคงและยั่งยืน โดยมีการเรียนรู้และการจัดการความรู้ของชุมชนเป็นหัวใจของการพัฒนาระบบเศรษฐกิจนี้

จากการแก้ปัญหาเศรษฐกิจ ความยากจนที่ผ่านมา พบว่า กระบวนการแก้ปัญหาที่ประสบผลสำเร็จมากที่สุดในการดำเนินการ คือการที่ประชาชนได้เข้ามามีบทบาทและดำเนินการจัดการแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชนโดยชาวบ้านหรือชุมชนเอง ซึ่งมีหลากหลายรูปแบบ เช่นการรวมกลุ่มออมทรัพย์เพื่อเป็นทุนหมุนเวียนในการประกอบอาชีพ การจัดสวัสดิการร้านค้าจำหน่ายสินค้าราคาถูกในชุมชนเพื่อให้เงินหมุนเวียนอยู่ในชุมชน หรือการจัดการวิสาหกิจชุมชน และอื่นๆ รูปแบบของวิธีการที่มีลักษณะบูรณาการในการจัดการปัญหาเศรษฐกิจชุมชน และยังสามารถจัดการปัญหาสังคม สิ่งแวดล้อมและปัญหาต่างๆ ในชุมชนได้แนวทางหนึ่งคือ การที่ประชาชนทำวิจัยเพื่อศึกษาปัญหาของตน และทำแผนแม่บทของชุมชนขึ้น เพื่อเป็นแผนการจัดการเศรษฐกิจสังคม สิ่งแวดล้อม และการจัดการวิถีชีวิตของคนในชุมชน แผนดังกล่าวจะเป็นการจัดระเบียบการกินอยู่ การทำงานของชุมชนใหม่ โดยการทำกินเองใช้เองในส่วนที่ทำได้ เชื่อมโยงกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจให้สัมพันธ์กันแบบเกื้อกูล อย่างน้อยสี่ในห้าอย่างคือ ข้าวอาหาร สมุนไพร ของใช้และปุ๋ย หากจัดการแบบเชื่อมโยงหรือเกื้อกูลจะเกิดกิจกรรมอื่นๆ ตามมาอีกมากเช่น โรงสี ปลายข้าว รำ แกลบ อาหารสัตว์ ปุ๋ยชีวภาพ พันธุ์ไม้ น้ำผลไม้ ไวน์ เหล้า ยาสมุนไพร แชมพู น้ำยาล้างจาน น้ำปลา และอื่นๆ แล้ว แต่ชุมชนจะทำเพื่อตอบสนองความต้องการของตนเองและเครือข่ายในท้องถิ่นเป็นหลัก ไม่ได้เอาตลาดใหญ่เป็นเป้าหมาย นอกจากจะมีผลิตภัณฑ์ที่มีคุณภาพพิเศษที่

สามารถนำไปแข่งขันในตลาดใหญ่ได้ การเชื่อมโยงระหว่างกิจกรรมทางเศรษฐกิจเหล่านี้ก่อให้เกิดผลพหุคูณเพราะเป็นกิจกรรมที่เสริมกัน ไม่ได้แยกจากกัน การวางแผนการผลิตและบริโภคไปพร้อมกันเช่นนี้ ทำให้ไม่มีอะไรเหลืออะไรขาด เป็นระบบเศรษฐกิจพอเพียง คือพอดี ไม่เหลือไม่ขาด (เสรี พงศ์พิศ, 2546 ข, น. 48-50)

เศรษฐกิจชุมชนที่มีเศรษฐกิจพอเพียงเป็นปรัชญา มิได้จำกัดแค่เพียงการผลิตเพื่อกินใช้ในครอบครัวหรือในชุมชนเท่านั้น แต่เป็นการจัดระบบระเบียบการผลิต การบริโภค การลงทุน การดำเนินการใหม่ เริ่มจากการสร้างรากฐานให้มั่นคง มีกินมีใช้ให้พอเพียงเสียก่อน แล้วจึงนำส่วนที่เหลือออกไปสู่ตลาดภายนอก ทำเช่นนั้น หากแม้ขายไม่ได้ก็ไม่ขาดทุนหรือล่มจมแบบที่ผ่าน มา ซึ่งชาวบ้านมักรีบผลิตเพื่อขายในตลาดกว้าง ทั้งที่ตนเองไม่มีความชำนาญ ไม่มีขีดความสามารถในการแข่งขันแทบทุกด้าน ในที่สุดก็ขายไม่ได้และขาดทุน ดังนั้น จึงเป็นเรื่องสำคัญและจำเป็นที่ชุมชนต้องวางแผนการผลิต การบริโภค การจัดการต่างๆ ให้ชัดเจนว่าอะไรที่ทำในครัวเรือน ในชุมชนอะไรที่มีมากเกินไปจนความจำเป็นจะจัดการอย่างไร แบบใดที่ทำเพื่อกินเพื่อใช้ แบบใดที่ทำเพื่อนำออกสู่ตลาดในชุมชน ระหว่างชุมชน และตลาดใหญ่ หรือตลาดก้าวหน้า

เศรษฐกิจพอเพียงในระดับครอบครัวมีตัวอย่างคือ การปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ ปลูกสมุนไพรไว้ใช้กินเอง หมักน้ำปลากินเอง ทำแชมพูใช้เอง เป็นต้น ถ้าเป็นแบบก้าวหน้าก็คือการทำเกษตรผสมผสาน ปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่นยาง ข้าวหอมมะลิ เลี้ยงสัตว์เศรษฐกิจ เช่น ไก่ หมู ปลา การทำอุตสาหกรรมในครัวเรือนที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ หัตถกรรมที่ต้องใช้ฝีมือ การนวด การดูแลสุขภาพ การท่องเที่ยว โฮมสเตย์ เป็นต้น

ในระดับชุมชนและเครือข่าย เศรษฐกิจชุมชนแบบพอเพียงมีตัวอย่างคือการผลิตเพื่อบริโภคในชุมชนและเครือข่าย เช่นโรงงานน้ำปลา โรงสีข้าว โรงงานปุ๋ยชีวภาพ โรงงานอาหารสัตว์ กลุ่มออมทรัพย์ เป็นต้น

เศรษฐกิจชุมชนก้าวหน้าที่ออกสู่ตลาดกว้าง เช่น โรงงานแปรรูปยาง โรงงานแปรรูปนมจืด โรงสี การผลิตข้าวอินทรีย์ การทำปุ๋ยชีวภาพ การท่องเที่ยววิถีและโฮมสเตย์ ธนาคารชุมชน การนวด การดูแลสุขภาพด้วยสมุนไพร และแผนไทย เป็นต้น

ในการจัดการระดับชุมชนและเครือข่าย ต้องมีการจัดการอย่างเป็นระบบและทำให้เกิดความเชื่อมโยงระหว่างกิจกรรมต่างๆ เพื่อให้เป็นการผลิตแบบฉันทกกำลังและการจัดการแบบเกื้อกูลเพื่อประสิทธิภาพในการผลิตและการจัดการ

วิสาหกิจชุมชน

จากแผนแม่บทสู่เศรษฐกิจชุมชน รายละเอียดการแปรแผนไปสู่การปฏิบัติ อาจทำให้แปลงเป็นการพัฒนาระบบเศรษฐกิจชุมชน ซึ่งมีองค์ประกอบที่สำคัญคือ (เสรี พงศ์พิศ, 2546 ข, น. 34-35)

1. วิเคราะห์เศรษฐกิจครอบครัวสู่ชุมชน สู่เครือข่าย เริ่มจากฐานที่เป็นจริงและเล็กที่สุดคือครอบครัว การวิเคราะห์ทำให้เห็นภาพและความต่อเนื่องเป็นระบบ ตัวอย่างเช่นครอบครัวหนึ่งบริโภคน้ำปลาเดือนละ 2 ขวด คิดเป็นเงิน 50 บาท ปีหนึ่ง 600 บาท ชุมชนมี 100 หลังคาเรือน เดือนหนึ่งบริโภคน้ำปลา 200 ขวด คิดเป็นเงิน 6,000 บาท ปีละ 72,000 บาท ถ้าตำบลนั้นมี 10 หมู่บ้าน ก็ตกปีละประมาณ 720,000 บาท กรณีนี้จะทำอะไรในระดับครอบครัว ชุมชน เครือข่าย บางแห่งครอบครัวอาจจะหมักน้ำปลาไว้กินเอง บางแห่งทำ ระดับหมู่บ้าน บางแห่งทำระดับตำบล บางแห่งทำระดับหลายตำบล เพราะแบ่งกันผลิต ร่วมกันบริโภค

2. คณะทำงานต้องแยกให้ชัดเจนว่าอะไรทำให้การพึ่งตนเอง บริโภคในครัวเรือน ชุมชนตำบล อะไรทำแบบก้าวหน้าเพื่อนำออกสู่ตลาดใหญ่ ถ้าไม่ชัดเจน ผลิตแล้ววิ่งหาตลาดใหญ่ที่สุดอาจขายไม่ออก เกิดปัญหาได้ เมื่อแยกแยะจะง่ายต่อการจัดการ เช่นถ้าผลิตบริโภค หีบห่อไม่ ต้องสวยงาม ต้นทุนอาจถูกลง เป็นต้น

ผลของการทำแผนแม่บทนอกจากจะทำให้ชุมชนเปลี่ยนวิธีคิดแบบพึ่งพามาพึ่งตนเอง เป็นตัวของตัวเอง เปลี่ยนการเรียนรู้แบบรับมาเรียนรู้แบบรุก สืบค้น สืบจิว พัฒนา แสวงหาความรู้ใหม่ด้วยตนเอง เริ่มเกิดความเชื่อมั่นในตนเอง ภูมิใจในรากเหง้า วัฒนธรรม ค้นพบทุนและศักยภาพที่แท้จริงของตน เกิดวงจรชีวิตใหม่ในชุมชน จัดการชีวิตของตนเองได้เป็นระบบ เกิดระบบเศรษฐกิจชุมชนที่สร้างหลักประกันความมั่นคง และระบบสวัสดิการให้ ครอบครัวแล้ว ผลของการทำแผนแม่บทชุมชน จะทำให้เกิด วิสาหกิจชุมชน คือการประกอบการโดยกลุ่มหรือองค์กรในชุมชน เพื่อการจัดการทุนของชุมชนอย่าง สร้างสรรค์ เพื่อการพึ่งตนเอง มีประสิทธิภาพ และยั่งยืน วิสาหกิจชุมชนเป็นการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลากหลายอย่างและรูปแบบที่เกิดจากการทำข้อมูล การทำแผนแม่บท เกิดจากการเรียนรู้ และการวางแผนอย่างเป็นระบบ

ความแตกต่างของวิสาหกิจชุมชนกับธุรกิจชุมชน และอุตสาหกรรมชุมชนคือ ขณะที่อุตสาหกรรมชุมชนเน้นที่กระบวนการผลิต การแปรรูป ส่วนธุรกิจชุมชนเน้นที่การบริหารจัดการ มุ่งสู่ตลาดและกำไร วิสาหกิจ ชุมชนเน้นที่ความร่วมมือกันทำกิจกรรมเพื่อให้พึ่งตนเองได้ ทั้ง อุตสาหกรรมชุมชนและธุรกิจชุมชนมักจะดำเนินกิจกรรมเป็นเรื่องๆ อย่างๆ วิสาหกิจชุมชนเป็นระบบที่มีหลากหลายกิจกรรมเชื่อมโยงเข้าด้วยกัน เสริมกันเป็นแบบบูรณาการ

วิสาหกิจชุมชนเน้นวิธีคิดและกระบวนการเรียนรู้มากที่สุด เพราะปัญหาที่ผ่านมาไม่ใช่เป็นปัญหาเรื่องการผลิต ชุมชนผลิตได้มากมาย จนไม่รู้จะขายที่ไหน ประเด็นจึงไม่ได้อยู่ที่วิธีทำ แต่อยู่ที่วิธีคิด ที่ต้องปรับใหม่ โดยมีฐานคิดอยู่บนปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง เกิดจากการรวมกลุ่มกิจกรรมของชุมชนที่มีการสำรวจวิจัยสภาพชีวิตตนเอง

ในขณะที่ธุรกิจชุมชนมุ่งกำไร วิสาหกิจชุมชนมุ่งความพอเพียง ธุรกิจชุมชนวัดด้วยตัวเลขเศรษฐกิจ (GDP) แต่วิสาหกิจชุมชนวัดกันที่ความสุข (GDH) ธุรกิจชุมชนเอาตลาดเป็นตัวตั้ง แต่วิสาหกิจชุมชนเอาชีวิตเป็นตัวตั้ง ธุรกิจชุมชนเอาวงจรธุรกิจเป็นกรอบ แต่วิสาหกิจชุมชนเอาวงจรชีวิตชุมชนเป็นกรอบ ธุรกิจชุมชนใช้เงินและทรัพยากรเป็นหลัก แต่วิสาหกิจชุมชนใช้ทุนชุมชนเป็นหลักธุรกิจชุมชนเอาตลาดบริโภคมาก่อน แต่วิสาหกิจชุมชนเอาตลาดพอเพียงมาก่อน

5. งานวิจัยเกี่ยวกับการจัดการ/แก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชน

เบญจพร เศรษฐสุนทิ (2545) ได้ศึกษาการจัดทำแผนแม่บทชุมชนกับแนวคิดเรื่องสวัสดิการเชิงรุก กรณีศึกษามูลนิธิธงค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน ผลการศึกษาพบว่า กระบวนการจัดทำแผนแม่บทชุมชนนั้น สามารถนำมาประยุกต์ร่วมกับการจัดสวัสดิการเชิงรุกได้ในฐานะที่เปรียบเสมือนเครื่องมือในการให้ความรู้แก่ประชาชนเพื่อพัฒนาศักยภาพตนเอง ส่วนปัญหาและอุปสรรคที่พบในกระบวนการจัดทำแผนแม่บทชุมชนคือ การที่ยังไม่สามารถปรับเปลี่ยนทัศนคติและปลูกฝังแนวคิดใหม่เกี่ยวกับการพัฒนาให้แก่ประชาชนได้มากเท่าใดนัก ซึ่งเป็นผลจากการพัฒนาที่ผ่านมา ที่เป็นการมอบความช่วยเหลือ อในลักษณะให้เปล่าแก่ประชาชนเป็นส่วนใหญ่ รูปแบบของโครงการที่ปรากฏยังไม่สามารถแสดงออกถึงการพยายามแก้ปัญหาของชุมชนด้วยตนเองเท่าใดนัก แนวทางการแก้ปัญหาที่ยังปรากฏในรูปแบบที่ต้องร่วมมือกับหน่วยงานที่ต้องร่วมมือกันทำหรือรับความช่วยเหลือจากหน่วยงานภายนอก เป็นส่วนใหญ่ และประชาชนส่วนใหญ่ยังมองว่างบประมาณเป็นสิ่งสำคัญที่จะนำมาใช้แก้ไขปัญหา

ชนินทร์ วะสีนนท์ (2549) ได้ศึกษาเรื่องการจัดสวัสดิการชุมชนของเครือข่ายอินแปง กลไก การจัดการตนเอง โดยการวิจัยเชิงคุณภาพ ผลการวิจัยพบว่า สวัสดิการชุมชนของเครือข่ายอินแปง มีลักษณะบูรณาการองค์ประกอบทุกด้านของชีวิต ได้แก่ การศึกษา สุขภาพ เศรษฐกิจชุมชน เชนะชุมชน ความมั่นคงในชีวิต และการบริการสังคม และมีลักษณะเชื่อมโยงต่อเนื่อง จากการสร้างฐานการอยู่กินไปสู่การสร้างเศรษฐกิจชุมชน โดยการทำวิสาหกิจชุมชน การสร้างความมั่นคงในชีวิต โดยการรวมกลุ่ม มออมทรัพย์เพื่อสวัสดิการ และการสร้างแหล่งเรียนรู้มหาวิทยาลัยชีวิต

เครือข่ายอินแปงมีกลไกที่มีความเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงกันเป็นพลังอำนาจของชุมชน บุคคลในเครือข่ายมีความมุ่งมั่น มีองค์ความรู้ที่เป็นรากเหง้าของตน วัฒนธรรมการพึ่งพาอาศัยกัน มี โครงสร้างในการจัดการที่เอื้อให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ เป็นเครือข่ายแห่งการเรียนรู้

กระบวนการจัดสวัสดิการชุมชนบูรณาการภายใต้การจัดการตนเองของเครือข่าย เริ่มต้นจากการรวมกลุ่มของชาวบ้าน ค้นหาศักยภาพตนเอง เพื่อยกระดับศักยภาพการเรียนรู้ไปสู่ การปฏิบัติ หลังจากนั้น จึงได้มีก ารจัดการเครือข่ายขยายการเรียนรู้ให้กว้างขวางออกไป เป็นการ จัดการความรู้อย่างต่อเนื่อง

จากการศึกษาแนวคิด และการวิจัย การจัดการเศรษฐกิจชุมชนพบว่า การจัดการ เศรษฐกิจชุมชน จะทำให้เกิดระบบเศรษฐกิจแบบองค์รวมที่จะสามารถจัดการปัญหาเศรษฐกิจ โดยรวมของประชาชน อันนำมา สู่การแก้ไขความยากจนของประชาชนได้ ดังนั้น งานวิจัยนี้จึง สนใจศึกษา งานวิจัยโดยประชาชน ในการแก้ปัญหา/จัดการปัญหาเศรษฐกิจชุมชน